

OSMANLICA TEFSİR TERCÜMELERİ ve HÜSEYİN VÂİZ-İ KÂŞİFÎ'NİN MEVÂHİB-İ ALİYYE'Sİ

Translations of the Tafsirs in the Ottoman Turkish and Hussain Waiz al-Kashifi's
Mawahib i Aliyyah

Abdulhamit BİRİŞİK*

Özet

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ilk üç asır boyunca yürütülen tercüme faaliyetleri içerisinde Kur'an tefsirleri de önemli bir yer tutar. Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin tefsirleri başta olmak üzere Türkçe'ye çevrilen tefsirlerin seçimi Osmanlı toplum yapısındaki güçlü tasavvufi etkiyi göstermektedir. Bu makale Arapça ve Farsça tefsirlerin Osmanlı tarihi boyunca yapılan Türkçe çevirilerini konu edinmekte ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si* örneğinden hareketle "toplum yapısı-tefsir tercümesi" ilişkisi üzerine bir tahlil denemesi sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlıca, Tefsir, Tercüme, Hüseyin Vaiz-i Kaşifi, Mevahib-i Aliyye

I. Giriş

Osmanlı Devleti bilim, tarih, edebiyat, sanat ve dini ilimler alanlarında yapılanlarla ve geride bıraktığı kültür mirasıyla tekrar tekrar ele alınmayı gerektirecek ölçüde zengin bir birikime sahiptir. Buna rağmen belirtilen alanlarda Osmanlı ile ilgili yapılması gerekenlerin yeterince yapılmış olduğunu söylemek bir hayli güçtür. Son zamanlarda muhtelif ilim dalları merkeze alınarak yapılan Osmanlı çalışmalarının varlığı ve bunları koordine etmek için oluşturulan kurumların ortaya çıkışı memnuniyet vericidir. Ayrıca Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Tasavvuf gibi alanlarda yapılan ve bir kısmı da yayımlanan çalışmalar, yeterli olmasa da, Osmanlı'nın birikimini göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle yapılan ilmi çalışmalar ve kültürel etkinlikler de bu zenginliği ortaya koymada önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Tefsir alanında Molla Fenârî, Ebüssüüd Efendi, İbn Kemal, Molla Gürânî, Şehâbeddin Sivâsî, Birgivî, Göğsügür Lütfullah Erzurûmî, Sırrî-i Giridî gibi müfessirler ile ilgili müstakil ilmi çalışmalar yapılmışsa da daha geniş bir dönem ele alıp hazırlanan ilk ilmi çalışma Ziya Demir'e aittir¹. Osmanlı

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, abdulbir@uludag.edu.tr

¹ *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar*, (doktora tezi, İstanbul 1994), M.Ü. Sosyal

Abstract

Some classical commentaries of the Qur'an have been translated into Ottoman Turkish between 14th and 17th centuries as a result of translation activities of the Ottoman society. Commentaries of Abu al-Lays al-Samarkandi and Hussain Waiz al-Kashifi and several other commentaries reflect the characteristics of the social structure of the Ottoman society. This article attempts to analyze the relationship between the social structure of this society and the choice made by the society with regard to the translation of specific commentaries of the Qur'an.

Key Words

Ottoman Turkish, Commentary of the Qur'an, Translation, Hussain Waiz al-Kashifi, Mawahib I Aliyyah

Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadarki müfessirleri ve tefsirleri tanıtan hacimli doktora çalışması büyük bir boşluğu doldurmuştur. Onun başlattığı bu çalışmanın Osmanlı'nın son dönemine kadar getirilmesi çok faydalı olacaktır. Muhammet Abay'ın Osmanlı müfessirleri ile tefsirlerine kısa atıflar yapan yüksek lisans tezi de titiz bir araştırma ürünüdür.² Suvat Mertoğlu'nun tefsir alanında Osmanlı'nın Tanzimat'tan sonraki fikrî canlılığını yansıtan doktora tezini de burada anmamız gerekiyor³. Konuyla ilgili makale içerisinde işaret edeceğimiz makaleler ve genel nitelikli çalışmalar da vardır.

Arz edilen çalışmalarda ortaya konulan bilgiler Osmanlı tefsir mirasını ortaya çıkarmada mühim bir rol oynamıştır. Ancak bugüne kadar, aslı Arapça veya Farsça olup da Osmanlı döneminde Türkçe'ye tercüme edilen tefsirleri bir bütün olarak ele alan bir çalışmanın bulunmaması bizde bu alandaki boşluğu doldurma noktasında bir isteğin doğmasına sebebiyet

Bilimler Enstitüsü. Çalışmasını tamamladıktan kısa bir süre sonra vefat eden Ziya Demir'e Allah'tan rahmet diliyorum.

² *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (yüksek lisans tezi, Bursa 1992), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu çalışma yeni bir düzenleme ile makale olarak da yayımlanmıştır: "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303.

³ *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı- Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği 1908-1914* (doktora tezi, İstanbul 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

vermiştir. Normalde bir makale hacmini aşacak olan bu konunun bir makale çerçevesinde ele alınması yine mevcudu ortaya koyma önceliğinden kaynaklanmaktadır. Ümit ederiz müteakip bir çalışmada makalede tanıtılan tefsirlerden her biri veya benzer birkaçı müstakil bir kitabın konusu yapılarak detaya inme imkanı doğar. Makalede, Osmanlı'da, Orta Asya'da, Hint alt kıtasında ve diğer Türk devletlerinde büyük şöhret yapan Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi'ye ait Farsça tefsir *Mevâhib-i Aliyye*'ye ve tercümelerine ayrı bir bölüm açılmıştır. Zira bu tefsirin farklı coğrafyalarda benzer biçimde kabul görmesi ilgili toplumların tarihlerindeki ortak değerler ve dini eğilimleri açısından olduğu gibi ilimler tarihi bakımından da önemlidir.

II. Osmanlıca Tefsir Tercümelerinin Tarihi

Bazı serbest ve akademik çalışmalara ek olarak eski kütüphanelerde başlatılan detaylı kataloglama çalışmaları Osmanlı tefsir mirasının çapını tanıma bakımından büyük yarar sağlamışsa da bazı eserlerin künyelerinin doğru tespitinin mümkün olmaması bazı eserlerin ise öteden beri yanlış tasnif edilmesi araştırmaların sağlam bir zemine oturmasını bir miktar engellemiştir. Gerek kütüphane kataloglarında gerekse bu alanda çalışma yapanların eserlerinde yapmış olduklarımız inceleme sonucunda aşağıda tanıtımını yapacağımız tefsirlerin Arapça ve Farsça'dan Osmanlı Türkçesi'ne aktarılmış olduğunu gördük. Tam tefsir tercümelerinin yanında sadece bazı bölümleri tercüme edilenler, özetlenmek veya genişletilmek sûretiyle Türkçe'ye aktarılan tefsirler de bulunmaktadır.⁴

A. Rivayet Tefsirleri

1. İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) rivayet tefsiri geleneğinde zirve bir isimdir. Bu keyfiyet onun sadece tefsir alanındaki yetkinliğiyle de alakalı değildir. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı geniş rivayet tefsiri İslam dünyasında şöhret yapmış, hatta İbn Kesîr'in tefsirine kadar bu alanda 'yegane' tefsir olma özelliğini korumuştur.

Fars edebiyatı tarihi ve literatürü üzerine araştırmalar yapan C.A. Storey, *Câmi'u'l-beyân*'ın Mansûr b. Nûh es-Sâmânî (ö. 366/977) için Farsça'ya tercüme edildiğini, Farsça çevirisinden de Türkçe'ye aktarıldığını ifade etmiş bu çeviriye ait bir nüshanın Ayasofya Kütüphanesi'nde (nr.87) bulunduğunu bildirmiştir.⁵ Tefsirin Farsça çevirisi ile ilgili bilgiler

doğrudur ve bir heyet tarafından yapılan muhtasarının çevirisi *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî* adıyla Habib Yağmâî tarafından İran'da neşredilmiştir (I-VII, Tahran 1339 hş./1960).⁶ Ancak Storey'in bahsettiği Ayasofya Kütüphanesi'nde, Taberî tefsirinin Türkçe tercümesi değil de Farsça tercümesinin yazması bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan Farsça çevirinin mütercim heyetinden ve bazı başka delillerden yola çıkarak Taberî tefsirinin Türkçe'ye de tercüme edilmiş olacağına kuvvetle ihtimal verir. Muhammed Hamidullah da Türkçe çevirisinin nüshalarının İstanbul, Leningrad ve Manchester'de bulunduğunu söyler, ancak herhangi bir numara vermez.⁷ Tercümenin Osmanlı Türkçesi'ne mi çevrildiği yoksa başka bir lehçede mi olduğuyla ilgili de bilgi yoktur.

2. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 373/983) Tefsir, Hadis, Fıkıh, Ahlâk ve Kelam ilimleriyle meşgul olmuş bir Türk âlimidir ve İmâmü'l-Hüdâ diye şöhret yapmıştır. Zâhid olduğu belirtilen Semerkandî'nin tasavvufa olan meyli tefsirinde ve diğer eserlerinde⁸ gözlenmektedir.⁹ Kaynaklarda *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* veya *Tefsîrü Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adlarıyla verilen Arapça tefsirinin Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda yazması vardır. Bu eser *Tefsîrü's-Semerkandî* adıyla basılmıştır (Kahire 1310; I-III, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993). Ebü'l-Leys tefsirinde rivayet metodunu uygulamışsa da rivayet seçiminde çok hassas davranmamıştır. Tefsirde zayıf hadislerin yanında çok sayıda isrâiliyyât ta bulunmaktadır. Semerkandî fazla miktarda olmak üzere kıraat farklarını ve dil inceliklerini de gösterir. Tefsir hakkında bir tanımlama yapmak gerekirse, Rivayet tefsiri olduğu şüphesiz olmakla birlikte ahlâhî-tasavvufî yönü de vardır denilebilir. Bu sebeple olacak İsmâil Hakkı Bursevî bu tefsirden yararlananların başında gelir.¹⁰

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin farklı zamanlarda farklı mütercimler tarafından Türkçe'ye

⁶ Cerrahoğlu, İsmâil, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 106.

⁷ Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2000 (2. bs.), s. 109: a.mf., *Aziz Kur'ân*, İstanbul 2000, Giriş, s. 132.

⁸ bk. Yazıcı, İshak, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu* (doktora tezi, Erzurum 1982), AÜ İslâmî İlimler Fakültesi, 303-312. Ayrıca o *Bustânü'l-ârifin ve Tenbihü'l-gâfilin* gibi tasavvufî ve ahlâkî kitaplar yazmıştır.

⁹ Hayatı ve eserleri hakkında pek çok kaynakta bilgi olmakla birlikte derli toplu bilgiye ulaşmak için bk. Yazıcı, a.g.e., s. 42-122, 303-312; Paketçi, Ahmed, "Ebû Liys-i Semerkandî", *Dâiretü'l-Maârif Büzürg-i İslâmî (DMB)*, Tahran 1373, VI, 200-204.

¹⁰ bk. Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire 1976, I, 224-226; Yâsin, Hikmet Beşîr, *İstidrâkât alâ târihi't-türâsi'l-Arabî: kısmü'l-tefsîr ve ulumü'l-Kur'ân*, Cidde 1422, II, 253-273; Yazıcı, a.g.e., s. , 64-67, 124-340.

⁴ Müelliflerin isimlerinin okunusunda, doğum-ölüm tarihlerinin belirlenmesinde ve eserlerinin yazımında elde başka güçlü bir karine yoksa TDV İslâm Ansiklopedisi'nin (DİA) bilgilerini esas aldık. Kısaltmalar da DİA'ya uyarlanmıştır.

⁵ Storey, C.A., *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Luzac & Co., London 1927-1939, I/1, s. 2-3. Ayrıca bk. Kâtip Celebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1941, I, 437.

tercümesi yapılmıştır. Abdülkadir İnan, Osmanlı devletinde en çok tercüme edilen ve okunan tefsirin Semerkandî tefsiri olduğunu söyler.¹¹ Tefsirin Türkçe tercümeleleri içerisinde üçü şöhret yapmıştır. Bunları aşağıda vererek kısaca tanıtmak istiyoruz.

a. Ahmed-i Dâî'nin Tercümesi

İsim zinciri Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Aydî el-Germiyânî şeklinde kaydedilen Ahmed-i Dâî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamasıyla birlikte, Osmanlı padişahlarından Yıldırım Beyazıt ile II. Murad arasında kalan dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Germiyanoğlu Ya'kub Beyin sarayında yetişmiş daha sonra Yıldırım Beyazıt'ın himayesinde Emir Süleyman'a hocalık yapmıştır. Bir süre Germiyân Beyliği'nde (Kütahya) kadılık da yapmış, hayatının geri kalan kısmında Çelebi Mehmed'in maiyetinde bulunmuş ve II. Murad'ın hocası olmuştur.¹² Bursa'da ve diğer şehirlerdeki ikametinde padişahlara ve devlet riciline yakın olması sebebiyle bazı eserlerini onlara ithafen yazmıştır. Doğum tarihi gibi vefat tarihi de net olarak bilinmemekle birlikte vefatının 824 (1421) yılından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Mezarı Bursa'da olup burada kendi adıyla anılan bir mahalle ve camii vardır.¹³

Ahmed-i Dâî şiir ve nesir alanındaki bazı telif eserlerinin yanında Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'sı* ve Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin *Tıbbu'n-Nebevî'si* gibi çok sayıda önemli eseri tercüme ederek erken bir dönemde Türkçe'ye kazandırmıştır.¹⁴ Tefsire dair yaptığı ilk çalışma *Vesiletü'l-mülûk li ehli's-sülûk* adlı müellifi belirtilmeyen bir Âyete'l-Kürsî tefsiri tercümesidir.¹⁵ Tefsir tercümesi alanındaki maharetini ortaya çıkaran, bir bakıma da reklâmını yapan bu tefsir tercümesi ondan daha geniş bir çalışmanın yapılması talebini doğurmuştur. Nitekim Timurtaş Paşaoğlu Umur bey kendisinden Padişah adına Ebü'l-Leys Semerkandî tefsirini tercüme etmesini istemiş o da *Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* veya *Dürer-i Latîf*¹⁶ adıyla anılan tercümesini vücuda getirmiştir. Bunun Anadolu'da

Türkçe'ye çevirilen ilk tefsir olduğu tahmin edilmektedir. Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Emir Süleyman Çelebi'ye ithafen hazırlanan tercümeyle Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in (s.a.) risaletinin söz konusu edildiği manzum bir mukaddime ile başlanmakta; burada ayrıca tercümenin hazırlanma sebebi de ortaya konmaktadır.¹⁷ Dâî tercümesinde Ebü'l-Leys tefsirini aynıyla aktarmamış yer yer kısaltmalar yapmış, gerekli gördüğü yerlere de başka eserlerden aldığı bilgileri ve yorumları eklemiştir. Bu açıklamaları ve tercümeleleri genellikle nesir olmakla birlikte bazı yerlerde şiir dilini de kullanmıştır. Tercümenin dili tam bir eski Anadolu Türkçesi'dir.¹⁸

Bu tercümenin Türkiye kütüphanelerinde onlarca yazma nüshası olmakla birlikte¹⁹ İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Türkçe Yazmalar, nr. 3248) ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fâtih, nr. 631) nüshalarda mütercim manzum mukaddimesi de bulunmaktadır. Mukaddimesi olmamasına rağmen Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası (nr. 137) da sağlamdır.²⁰ Ahmed-i Dâî'nin tefsir tercümesi yanlışlıkla Mûsâ İznîkî ve İbn Arabşâh'a da nisbet edilmiştir. Bu sebeple, bir kısmı müstensihlerden bir kısmı ise kütüphane kataloglarını hazırlayanlardan kaynaklanan hatalar nedeniyle kütüphane kayıtlarında tam bir karmaşa bulunmaktadır.²¹ Kimileri onun bu tercümesinin adının *Enfesü'l-cevâhir* olduğunu söylemekle Mûsâ İznîkî'ye ait olduğu kuvvetle muhtemel olan Hâzin tefsiri tercümesini Ahmed-i Dâî'ye nisbet etmekte,²² kimileri de Ebü'l-Leys tefsirinin asıl müterciminin Mûsâ İznîkî olduğunu söyleyerek Dâî'yi devre dışı bırakmaktadır. Bazılarına göre ise Mûsâ İznîkî'nin tercümesi Ahmed-i Dâî'nin tercümesinin biraz geliştirilmiş halidir, bu sebeple nisbetler karışmıştır.²³

b. Mûsâ İznîkî'nin Tercümesi.

¹⁷ Ertaylan hacimli çalışmasında manzum mukaddimeyi tanıtır (a.g.e., s. 67-71) ve mukaddimenin tamamını faksimile olarak verir (a.g.e., (metinler) s. 1-10).

¹⁸ Tercümenin dili için bk. Ertaylan, a.g.e., s. 147-149.

¹⁹ Bu nüshalardan bazıları şunlardır: Nuruosmaniye Ktp., nr. 137, 138, 139, 140, 143; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 87; Ankara Milli Kütüphane, Yazmalar, nr. 28; Türk Tarih Kurumu Ktp., nr. 670; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1190.; nr. 3248, 161; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 631; Halet Efendi, nr. 2; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 290, 303, 304, 305.

²⁰ Tanıtımı için bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 473-474.

²¹ Ziya Demir, *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla İstanbul kütüphanelerinde bulunan tefsirlerden inceleyebildiklerinin tamamının Ahmed-i Dâî'ye ait Ebü'l-Leys tefsiri tercümesi olduğunu gördüğünü bildirmektedir (bk. *Osmanlı Müfessirleri*, s. 467). Benzer kanaati İshak Yazıcı da ifade eder (bk. "Tefsîru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Samsun 1992, s. 79-80). Hamidullah'ın beyanına bakılırsa Joseph Schacht'nin de bu nüshalara karıştığı anlaşılmaktadır (bk. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 112-113).

²² Değerlendirme için bk. Ertaylan, a.g.e., s. 140-141.

²³ Bu konudaki tahminler ve değerlendirmeler için bk. Ertaylan, a.g.e., s. 140-146; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 467-469.

¹¹ İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 16.

¹² Ahmed-i Dâî'nin hayatını orijinal kaynaklardan araştıran ve başta tefsir tercümesinin mukaddimesi olmak üzere eserlerinin önemli bölümlerini kitabında faksimile olarak nakleden İsmail Hikmet Ertaylan, Dâî'nin yaşadığı dönemle ilgili yapılan hataları ortaya koymuştur (bk. *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İst. 1952, s. 5-7).

¹³ Hayatı için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333-1342, II, 171-172; Süreyya, Mehmet, *Sicillî Osmârî*, İstanbul 1308-1315, I, 190; Ertaylan, a.g.e., 1-28; Kut, Günay, "Ahmed-i Dâî", *DiA*, İstanbul 1989, II, 56-58.

¹⁴ Bu eserler için bk. Ertaylan, a.g.e., s. 65-191; Kut, a.g.m., II, 57.

¹⁵ Tanıtımı için bk. Ertaylan, a.g.e., s. 188-191 ve metinler, s. 425-428.

¹⁶ Ertaylan'a göre bunun eserin adı olması mümkündür (bk. a.g.e., s. 145).

İsim ve nisbet silsilesi Ebu'l-Fadl Mûsâ b. Hacı Hüseyin b. İsa el-İzniki er-Rûmî el-Hanefî es-Sûfî şeklinde olan Mûsâ İzniki'nin doğum tarihi ve eğitim hayatıyla ilgili kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle İznik'te doğmuş, Bursa yöresinde eğitim almış ve dini-ilmî hizmette bulunmuştur²⁴. Eserlerinden Çandarlı İbrâhim Paşaoğlu Muhammed Bey, Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey ve Emir Sultan Muhammed Buhârî gibi devlet adamlarından ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemde yaşayan İzniki önemli birçok eseri Türkçe'ye çevirerek Türkçe'nin bir ilim dili haline almasına katkıda bulunmuştur²⁵. Bu tercüme eserlerde Tefsir ve Tasavvuf ilimlerinin ağırlığı açıkça gözlenmektedir. İznik'te vefat eden Mûsâ İzniki'nin ölüm tarihi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte 838 (1434) tarihi daha isabetli görünmektedir.²⁶

Mûsâ İzniki'nin hayatı ve eserleri hakkında Türkiye'de başta Hikmet Özdemir tarafından olmak üzere çeşitli ilmî-akademik çalışmalar yapılmıştır²⁷. Bunlar içerisinde münhasıran tefsirle ilgili olanlar bulunmamaktadır. Akademisyenler daha çok onun Türk dili ve kültürüne katkısı ile ilgilenmişlerdir. Türk Dil Kurumu'nun İzniki'nin *Münebbihü'r-râkkidin*²⁸ ve *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserlerini taratarak Tarama Sözlüğü için kaynak olarak kullanmış olması²⁹, dildeki durumunu göstermesi bakımından önemlidir. *Keşfü'z-zunûn* sahibi Kâtip Çelebi onun tefsir tercümesinden söz etmezken, Bursalı Mehmed Tahir diğer eserleriyle birlikte *Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys* ve *Enfesü'l-Cevâhir* adlı tefsir tercümelerini kaydedip onun tasavvuf diline aşına bir tarikat mensubu olduğunu bildirir.³⁰ Hikmet Özdemir, İzniki'nin Ebü'l-Leys Tefsiri tercümesini *Tercüme-i Tefsîr-i*

*Ebü'l-Leys es-Semerkanî ve Enfesü'l-Cevâhir*³¹ adlarıyla adlandırmakta ve hem Semerkandî'nin hem de Hâzin'in tefsirlerinden istifade ile hazırladığını ve bir nüshasının *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Bursa Ulu Camii Umumi Kütüphanesi'nde (nr. 435) kayıtlı olduğunu³² söylemektedir³³. *Enfesü'l-cevâhir*'in İzniki'ye nisbetiyle ilgili benzer kanaati daha önceden ortaya koyan İsmail Hikmet Ertaylan, onun Ebü'l-Leys tefsiri tercümesine ise rastlamadığını ifade etmektedir.³⁴ Bazı çalışmalarda İzniki'ye iki değil de bir tefsir tercümesi atfedilmesini ihtiyatla karşılamak gerekir. Özdemir'in kanaatinin aksine Ebü'l-Leys ve Hâzin'in tefsirlerini ayrı ayrı tercüme etmiş olması daha kuvvetli ihtimaldir. Zira bugün elimizde olan; tıpkı basım ve latin harfleriyle yayınlanan tercüme zaten büyük ihtimalle Ebü'l-Leys tefsirinin tercümesidir ancak adı *Enfesü'l-cevâhir* değildir.

Mûsâ İzniki'nin pek çok yazma nüshası³⁵ bulunan bu tercümesi Sezgin neşriyat tarafından *Ebü'l-Leys es-Semerkanî Tefsirinin Tercümesi* adıyla Osmanlıca tıpkı basım yoluyla neşredilmiş (I-II, İstanbul 1983), daha sonra tefsir Mehmet Karadeniz tarafından sadeleştirilerek latin harfleriyle düzenlenmiş ve aynı yayınevi tarafından *Tefsîrü'l-Kur'ân* adıyla basılmıştır (I-VI, İstanbul 1993-1996).

c. İbn Arabşâh'ın Tercümesi:

İbn Arabşâh Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdullah ed-Dimaşkî el-Acemî er-Rûmî el-Hanefî, 791 (1389) yılında Şam'da doğdu. Timur'un Yakındoğu seferinde ailesi ile birlikte alınarak Semerkand'a götürüldü (802/1400). Orada Seyyid Şerif Cürcânî, İbnü'l-Cezerî ve daha birçok âlimden dersler aldı; Türkçe, Farsça ve Moğolca'yı öğrendi. Orta Asya ve Kafkaslar'daki uzun seyahatlerinden ve ilim tahsilinden sonra 1412 yılında Edirne'ye gelerek buraya yerleşti. Edirne'de başta Molla Fenârî ve Simavna Kadısının oğlu Şeyh Bedreddin olmak üzere muhtelif kimselerden dersler okudu. Osmanlı Padişahı Çelebi Mehmed'in himayesine girdikten sonra şehzadelere hocalık yaptı, Padişahın teşviki ile bazı önemli eserleri Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etti. Padişah'ın ölümü üzerine 20 yıl aradan sonra Şam'a

²⁴ Özdemir, Hikmet, "XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dini Eser Münebbihü'r-râkkidin", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 73, İstanbul 1991, s. 187.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, İzniki hakkında "İzniki Mûsâ b. Hacı Hüseyin, dokuzuncu asrın en büyük mütercimidir" ifadesini kullanır (bk. *İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tefsirler*, İstanbul 1948, s. 345).

²⁶ Özdemir, Hikmet, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki Hayatı ve Eserleri* (doktora tezi, Ankara 1980) AÜ İlahiyât Fakültesi, s. 12, 21.

²⁷ Mesela bk. Özdemir, a.g.e.; a.mlf., a.g.m., s. 169-187; Küçük, Murat, *Mûsâ bin Hacı Hüseyin İzniki "Terceme-i Faslu'l-hitâb" Giriş-İnceleme-Metin-Dizin* (yüksek lisans tezi, 1996) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yavuzarslan, Paşa, *Musa bin Hacı Hüseyin İzniki Terceme-i Hısnu'l-Hasin Fi Minheci'd-din: Giriş-İnceleme-Tenküllü Metin-Dizin* (yüksek lisans tezi, 1993) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bursalı Mehmed Tahir, "Tarih ve Âsar-ı Atika: Musa Bin Hacı Hüseyin İzniki", *Türk Yurdu* (Latin harfleriyle), VI/10, Ankara 1914, s. 377.

²⁸ Bu eser ciddi bir çalışma ile neşredilmiştir: *Münebbihü'r-Râkkidin: Uyurları Uyandırucu* (nşr. Paşa Yavuzarslan), I-II, TDK Yayınları, Ankara 2002., 1-105 arası neşrin girişi; 107-574 arası metin, II. cilt indeks s. 575-1657

²⁹ Özdemir, a.g.m., s. 175.

³⁰ Bursalı, a.g.m., s. 377.

³¹ Beyazid Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3549-3551; Bursa Eski Eserler Ktp., Genel, nr. 1918-1919 [Ulucami Umumi Ktp. nr. 435-436]; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine, nr. 21, Bağdat, nr. 42, Revan, nr. 187

³² Ziya Demir'in yaptığı araştırmaya Bursa Eski Eserler Kütüphanesi bünyesine alınan bu nüsha 1953 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın emriyle Ankara'ya götürülmüş ve 1954 yılında kütüphane kayıtlarından düşürülmüştür (bk. *Osmanlı Müfessirleri*, s. 468).

³³ Özdemir, a.g.m., s. 172; a.mlf., a.g.e., s. 1/1-103.

³⁴ Ertaylan, a.g.e., s. 140-141.

³⁵ bk. Özdemir, a.g.e., s. 75-97; Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İli İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 288.

giderek yerleşti ve burada kendisini kitap telifine verdi. 1438 yılında Mısır'a gitti ve Kahire'ye yerleşti. Burada ilmi çevresini genişletti; meşhur tarihçi İbn Tağrıberdî ile yakın bir dostluk kurdu. Felsefe, dil ve edebiyat ile yoğun meşguliyeti burada oldu. İbn Arabşâh 854 (1450) yılında Mısır'da vefat etti.

Eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde veren İbn Arabşâh'ın tarih sahasındaki eserlerinin sayısı fazladır. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinin tercümesine gelince, böyle bir çalışmanın varlığı konusunda şüphe yoktur³⁶. Ancak Mûsâ İznîkî'de olduğu gibi İbn Arabşâh'ta da ciddi karıştırmaların olduğu anlaşılmalıdır. Konuyu ciddi manada araştıran Ertaylan ve Demir'e göre kütüphanelerde İznîkî ve İbn Arabşâh'a nisbetle kaydedilen eser asıl itibarıyla Ahmed-i Dâî'nin tercümesine büyük oranda benzemektedir. Ancak bunlar müstensihler ve kütüphanecilerce birbirine karıştırılmıştır. Bu sebeple İbn Arabşâh'ın hazırlayarak Çelebi Mehmed'e ithaf ettiği Ebü'l-Leys tefsiri tercümesinin, ona aidiyetinde şüphe olmayan herhangi bir nüshasına rastlanamamıştır³⁷. Muhtemelen bu karşılık ayrı tefsire ait olan bu tercümelemin birbirine benzemesi sebebiyle meydana gelmiştir. Türkiye'deki kütüphanelerde onun adına kayıtlı onlarca tefsir tercümesinin varlığı yanımlara sebebiyet vermeye devam etmektedir.

Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys adıyla Isparta Halil Hamit Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 1619; 359 vr.) bulunan tefsir tercümesi için kaydedilen Muhammed el-Begavî'nin bilgisinin doğru olup olmadığını iyice tetkik etmek gerekmektedir. Kayıtlarda eserle ilgili olarak adına yer verilen Muhammed el-Begavî'nin kimliği hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Eserin mütercim, müstensih gibi bilgilerinin yanlış çıkarılmış olması da muhtemeldir. Ayrıca *Me'âlimü't-tenzil* tefsiri için de birkaç defa müellif olarak Muhammed el-Begavî adı kullanılmıştır ki bu meşhur Ebu Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî'dir. Bu durumda ya bu isimde bir eser vardır ama müellif nisbeti hatalıdır, ya da Begavî Ferrâ'ya kendi tefsiri nisbet edileceğine bu isim yazılmıştır. Kütüphanedeki eser üzerinde yapılacak tetkik problemi gidermek için yeterli olabilir.

3. Begavî Ferrâ'nın *Me'âlimü't-Tenzil*'i

Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerinde şöhret yapmış olan Ebu Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî'nin (ö. 516/1122) rivayet ağırlıklı tefsiri *Me'âlimü't-tenzil* sonraki tefsirlere, özellikle de Hâzin'in tefsirine kaynaklık yapmış önemli bir kitap-

tır. Merhum Ali Turgut "... Bigalı Kadri Mehmed Efendi (1042/1632) tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek IV. Murad'a hediye edilmiştir."³⁸ diyerek Begavî'nin bu tefsirinin tercüme edildiğini bildirmekle birlikte bunu bir kaynağa dayandırmamış ve başka bir ayrıntıya yer vermemiştir. Hilmi Ziya Ülken de bu tefsirin İngiliz Kerim Efendi (1303/1886)³⁹ diye şöhret yapan Amasya Akdağlı Kerim Efendi tarafından tercüme edildiğini söyler.⁴⁰ Ancak tercümeyle dair herhangi bir bilgiye veya nüshaya rastlanmamıştır.

B. Dirâyet Tefsirleri

1. Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı

Hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği konusunda muhtelif çalışmalar bulunan Fahreddin er-Râzî'nin (606/1209)⁴¹ en meşhur eseri *Mefâtihu'l-gayb*'dir. Râzî'den sonraki müfessirler bu tefsirden büyük ölçüde etkilenmiştir. Râzî'nin Ehl-i sünnet çizgisinde olması, sağlam bir muhakeme ve yorum gücüne sahip bulunması ve ilmî yetkinliğini tefsirinde ortaya koyması bunda etkili olmuştur. Fahreddin er-Râzî ekolü Osmanlı'ya talebesi Molla Fenârî ile taşınmış ve uzun yıllar etkisini korumuştur.⁴² *Mefâtihu'l-gayb*'in Arapça'sı Osmanlı ilim çevrelerinde çok kabul görmüşse de Türkçe tercümelemleri Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yapılmıştır. Üstelik bu çalışmalar tefsirin tamamının tercümelemleri olmayıp bazı sûrelerin veya bölümlerin tercümesi veya özeti şeklindedir. Aşağıda bunlardan haklarında bilgi olanlara kısaca temas edilecektir.

a. Muallim Naci'nin Tercümelemleri

Muallim Nâcî olarak bilinen İstanbullu Ömer Hulûsî b. Sarrac Ali 1850'de İstanbul Fatih'te doğdu. Bazı resmi görevlerde bulunduktan ve ilmi faaliyetler yürüttükten sonra İstanbul'da vefat etti (1310/1893). Arap dili-edebiyatı, Türk tarihi ve Türk dili-edebiyatı alanlarında şöhret yapmıştır. *Sânihatü'l-Arab* isimli Arap deyimleri ve atasözleri kitabının mukaddimesinde *İcâz-ı Kur'ân* adlı kitabını yazınca âlimleri *Mefâtihu'l-gayb* tefsirinin önemli parçalarını tercüme etme noktasında teşvik ettiğini ve bu teşvikin karşılık bulması sebebiyle mutlu olduğunu söyler. Nitekim Sırrı Paşa, Fâtiha sûresinin

³⁸ Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 240.

³⁹ Hayatı ve eserleri için bk. İzgi, Cevat, "İngiliz Kerim Efendi", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 295-296.

⁴⁰ Ülken, *İslam Medeniyetinde Tercümelemler*, s. 354.

⁴¹ Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri hakkında bk. Abdülhamid, Muhsin, *er-Râzî müfessiran*, Bağdad 1394/1974; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirin*, İstanbul 1974, II, 488-496; ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirin*, Kahire 1976 I, 290-296; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 237-294; a.mlf., "Fahruddin er-Razi ve Tefsiri", *Atatürk Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Ankara 1977, s. 7-57.

⁴² bk. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 181-184.

³⁶ bk.: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 441; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 479.

³⁷ Yuvalı, Abdulkadir, "İbn Arabşâh, Şehabeddin", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 315.

tefsirini Sırr-ı Kur'ân adıyla tercüme edince memnuniyetini ve teşekkürünü Saadet gazetesindeki köşesinde ifade etmiştir.⁴³ Muallim Nâcî Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-gayb*'ına dayalı olarak toplam üç tercüme yapmıştır.

1) *Hulâsatü'l-İhlâs. Tefsiru Süreti'l-İhlâs* adıyla da anılan çalışma Fahreddin er-Râzî'nin İhlâs sûresi tefsirinin özet bir tercümesidir (İstanbul 1304/1887, 36 s.).

2) Fahreddin er-Râzî'nin huruf-i mukattaa hakkında verdiği bilgilerin tercümesi olan *Muammâ-yı İlahî* adlı eser yayımlanmıştır (İstanbul 1302, 47 s.)

3) *İcaz-ı Kur'ân* adlı eser ise Fâtiha sûresi tefsirindeki bir bölümün tercümesidir (İstanbul 1301/1884; İstanbul 1308/1891, 40 s.). Bu tercüme ayrıca Ümit Şimşek tarafından *İcâzü'l-Kur'ân* adıyla hazırlanarak latin harfleriyle basılmıştır (İstanbul 1997, 126 s.)⁴⁴

b. Sırr-ı Giritî'nin Tercümesi

Asıl adı Giritli Muhammed Selim Sırrı Paşa b. Helvacıade Salih Tosun olup 1843 yılında Girit adasının Kandiye kasabasında doğdu. Çeşitli yerlerde memurluk ve birçok şehirde valilik yaptıktan sonra hastalığı sebebiyle İstanbul'a yerleşti ve 1895 yılında burada vefat etti. Kabri II. Mahmud Türbesi'nin avlusundadır.⁴⁵

Tefsire dair muhtelif eserleri olan ve bunlardan birçoğunu hazırlarken Fahreddin er-Râzî'den istifade eden Sırrı Paşa, *Mefâtihü'l-gayb*'ın ilk cildi olan Fâtiha sûresi tefsirini *Sırrı Kur'ân* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercüme üç cilt halinde basılmıştır (İstanbul 1302-1303/1885-1886)⁴⁶.

⁴³ Nâcî, Muallim, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri-Sânî-hâtü'l-Arab* (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2002, s. 11-12.

⁴⁴ Fevziye Abdullah, "Naci", *İA*, IX, 15-21; Özel, a.g.m., sy. 16, s. 120-121.

⁴⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (nşr. Kilitli Muallim Rifat-İbnülemin Mahmut Kemal-Avni Aktuç), İstanbul 1951-1955, II, 395; Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, III, 15-16; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 246-248; Sırr-ı Giritî, *Tabakat ve Adab-ı Mufessirin*, 26-30; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 448; Koçkuzu, Abdulhalim, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, Konya 1992), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, a.m.f., "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa", *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, Konya 2002, s. 189-213; Gülşen, Ekrem, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir İlimindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, İstanbul 1992, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 94 s.; Birşık, Abdülhamit, "Sırr-ı Giritî (Sırrı Paşa)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, II, 531-532.

⁴⁶ *Mefâtihü'l-gayb*'daki Fâtiha sûresi tefsiri Urduca'ya da çevrilmiştir (Lahor 1320/1907. bk. Sâliha Abdülhakim, *Kur'ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim*, Kadîmî Kütübhanesi, Karaçi, ts., s. 141; Ahmed Han, *Kur'ân-ı Kerîm key Urdu Terâcim- Kitâbiyât*, İslâmâbâd 1987, s. 81-82)

c. Süleyman Tefvik Hüseyinî Özzorluoğlu'nun Tercümesi

1865 yılında dünyaya gelen Süleyman Tefvik, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış ve 1939 yılında vefat etmiştir. Ancak hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. İlgi alanı hikaye, şiir, gündelik hayat, yemek, folklor ve din gibi geniş bir yelpazede idi. Telif ve tercümelerinin sayısı büyüklü küçüklü 130 kadardır. Seyyid Süleyman Tefvik Hüseyinî *Tafsîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adındaki Kur'ân tercümesini Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinden istifade ile hazırlamıştır. Bu tercümenin bir nüshası İstanbul Üniversitesi İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde (nr. 6249) kayıtlıdır. Aynı tercümenin İstanbul Belediye Kütüphanesi'ndeki nüshaları (Osman Ergin Yazmaları, nr. 765, 766) *Mefâtihü'l-Gayb Tercümesi* adıyla kaydedilmiştir. Süleyman Tefvik'in özet tercümesinin baskısı da yapılmıştır. (*Tafsîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1326/1910; *Tercüme-i Şerife Türkçe Kur'ân-ı Kerîm (Mülâhhas Tafsîlü'l-Beyân)*, İstanbul 1344/1926)⁴⁷

2. Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'i

Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsir tarihinin en meşhur şahsiyetlerindedir. Osmanlı döneminde daha çok ilmiye sınıfına mensup zevatın ilgi duyduğu tefsiri *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine şerh, haşiye ve talikat türünden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Metnin zorluğu ve özet anlatımı sebebiyle halkın ilgisini çekmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

a. Ali Efendi el-Birgîvî Tercümesi

Amasyalı Akifzâde Abdürrahim (1223/1808) Beyzâvî'nin tefsirinin Manisa-Akhisar'da müderrislik yapan ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhü'l-Mevâkıf*'ını da tercüme eden Ali Efendi el-Birgîvî (ö. 1185/1771) tarafından *Terceme-i Tefsîri'l-Beyzâvî* adıyla Türkçe'ye çevirildiğini söyler.⁴⁸ Ancak günümüzde bu tercümenin varlığına ve özelliklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Beyzâvî tefsirinin tamamının mı yoksa bir bölümünün mü tercümesi olduğu da belli değildir. Tamamı tercüme edilmiş olsa idi bir şekilde duyulur ve bilinirdi.

b. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh Tercümesi

Bağdat'ta Abdulkadir Geylânî Câmîî vaizliğinde bulunmuş olan Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî (1099/1688) Kadı Beyzâvî ve

⁴⁷ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 199; Binark, İsmet-Eren, Halit, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran: Printed Translations: 1515-1980*, İst. 1986, s. 470.

⁴⁸ Akifzâde Abdürrahim, *Kitâbü'l-mecmu' fi'l-meşhudi ve'l-mesmu'* (haz. Hikmet Özdemir), İstanbul 1998, s. 203; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 368; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 535; Abay, a.g.m., s. 262.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin tefsirlerinden istifade ile (*Tefsîrî*) *Zübüdü* (*Zübdetü*) *Asari'l-Mevahib ve'l-Envar* adıyla iki ciltlik Türkçe bir eser yazmıştır. Kitabın adı yazım tarihi olan 1095'i de göstermektedir. Muhtelif yazmaları bulunan⁴⁹ bu çalışma taş baskı yöntemiyle iki cilt olarak tabedilmiştir (İstanbul 1292-1294).⁵⁰

3. Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl fi ma'âni't-tenzîlî*:

Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Muhammed el-Hazin'in (ö. 741/1340) *Lübâbü't-te'vîl fi ma'âni't-tenzîl* adlı tefsiri Begavî Ferrâ'nın tefsirinin özeti gibidir. Buna rağmen ondan fazla rağbet görmüştür. Yukarıda da işaret edildiği gibi bir görüşe göre Mûsâ İznîkî bu tefsiri *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Hikmet Özdemir'e göre ise bu isimdeki tefsir Mûsâ İznîkî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî ve Hâzin'in tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı Türkçe tefsirin adıdır. Kütüphanelerde bu isimle bulunan çok sayıda yazma tefsir tercümesinin Ahmed-i Dâî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümesi olduğu Ziya Demir ve İsmail Hakkı Ertaylan tarafından tespit edilmiştir. Bu tercümenin Bursa Ulu Camii Umumi Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğu söylenmişse de belirtilen yerde halihazırda böyle bir tefsir nüshası bulunmamaktadır.⁵¹ Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yazma Bağışlar, nr. 3163, 3164) *Tercüme-i Tefsir-i Hazin* adıyla tercümesi Mûsâ İznîkî'ye atfedilen ilki 1216 (1801) yılında istinsah edilmiş iki ayrı tefsir tercümesi vardır.

4. Şeyhülislâm İbn Kemal ve *Tefsîrü'l-Fâtiha'sı*

Tokat, başka bir görüşe göre ise Edirne doğumludur (873/1469) yılında. İyi bir eğitim aldı, müderrislik, kadılık, Anadolu Kazaskerliği ve şeyhülislâmlık (1526-1534) görevlerinde bulundu ve bu son görev uhdesinde iken vefat etti. Büyükbabasına nisbetle Kemalpaşazâde adıyla anılan Osmanlı Şeyhülislâmı ilmi ve kişiliği ile devlet ricali ve toplum üzerinde etki bırakmıştır. Başkalarının cesaret edemediği pek çok konuya cesaretle eğilmiştir. *Tevârih-i Âli Osmân* adıyla yazdığı hacimli eser sebebiyle tarihçiliğiyle öne çıkartılmıştır. Ancak İslâmî ilimlerin bütün alanlarında eser vermiş, şiir ve edebiyatla da ilgilenmiştir.

İbn Kemal'in Kur'an tefsirinden (*Tefsîrü'l-Kur'an*), *el-Keşşaf* ve *Envârü't-tenzîl* haşiyesinden başka yedi ayrı sûre tefsiri daha vardır. Bunlardan Fâtiha (nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1316, I, 1-16), Fecr (nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1316) ve Mülk (*Tefsîru sureti'l-Mülk*, nşr. Hasan Ziyaeddin İtr,

Beyrut 1986), sûreleri tefsirleri basılmıştır. Nebe', Nâziât, Târik ve Asr sûrelerinin yazmaları vardır. *Risâle fi tefsîri Fâtihati'l-Kitâb* (*Tefsîrî'l-Fâtiha*) adındaki Fâtiha sûresi tefsiri Manastırlı Dâvud Paşa tarafından *Din-i İslâm Hediyesi Fatiha Suresi'nin Tefsiri Tercümesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1327, 36 s.).⁵²

C. Tasavvufi Tefsirler

1. Necmeddin Dâye'nin *Bahrü'l-hakâik'i*

Ebü Bekr Necmeddin-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedi er-Razi ilim tahsilini kendi bölgesi olan Rey'de tamamladıktan sonra 599 yılında çıktığı ve daha sonra da muhtelif zamanlarda devam ettirdiği seyahatlarında Şam, Mısır, Hicaz, Mekke, Medine, Irak, Harezmi, Musul, Diyarbakır ve Konya'ya gitmiştir. Konya'da Sadreddin Konevî ve Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ile buluşmuştur. Anadolu'ya gelişi Moğol istilası sebebiyledir. Anadolu'da muhtelif şehirleri ziyaret ettikten sonra Kafkaslar'a ve Irak'a seyahatlerde bulunmuş ve 654 (1256) yılında muhtemelen Bağdâd'da vefat etmiştir. Devrinin büyük mutasavvıflarını ziyaret etmiş bir kısmına da müritlik yapmıştır. Necmeddin-i Kübrâ (ö. 618/1221) ve Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) kendilerinden yararlandığı şeyhlerin başında gelmektedir.

Tasavvufa dair birçok eseri bulunan Necmeddin Dâye'nin tefsirinin adı *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'âni fi tefsîri's-seb'i'l-mesânî*dir. Halen yazma olan tefsire ait dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüsha bulunmaktadır.⁵³ Ancak bu nüshaların isimlendirilmesinde ve nisbetinde ciddi hatalar yapılmıştır. Süleyman Ateş nüshalar üzerinde yaptığı çalışmada önemli bir hatayı ortaya çıkartmış, Mehmet Okuyan ise Ateş'in danışmanlığında hazırladığı doktora çalışmasında onun tesbitlerini detaylandırmıştır. Tespitlere göre Dâye'nin tefsiri ile hocası Necmeddin Kübrâ'nın tefsiri *Aynü'l-hayât* ve Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1335) çalışması birbirine karıştırılmıştır. İstanbul kütüphanelerinde Kübrâ'ya atfen *Aynü'l-hayât* adıyla kayıtlı nüshalar da Dâye'nin *Bahrü'l-hakâik*'idir.⁵⁴ Muhtemelen Kübrâ'nın tefsirinin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.⁵⁵

Dâye'nin tefsirinin özeti Şah Muhammed b.

⁵² Hayatı ve eserleri için bk. Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240; Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde: Eserleri", a.e., XXV, 245-247; Abay, a.g.m., s. 276.

⁵³ Mesela Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufi Tefsiri*, İstanbul 2001, s. 96-104.

⁵⁴ Okuyan, Mehmet, "Necmüddin Dâye ve Tasavvufi Tefsiri", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114; a. mlf., "Bahru'l-Hakâik Tefsiri ve Müellifi Üzerine", a.e., sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129; Algar, Hamid, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Me'âni", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 515-516.

⁵⁵ Dâye'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufi Tefsiri*, s. 65-123.

⁴⁹ Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 313) kayıtlıdır.

⁵⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 239.

⁵¹ Konunun ayrıntısı için yukarıya Musa İznîki başlığına bakınız.

Ahmed b. Ebussuud es-Siddikî el-Manastirî (ö. 1052/1642) tarafından *Nehrü'd-dekâik fi tercemeti Bahri'l-hakâik* adıyla Türkçe'ye çevirilmiştir. Mütercim Hanefî fihhının önemli eserlerinden *Mültekâ* ve *Bedâ'ü-s-senâi'* üzerine haşiyeleri vardır.⁵⁶ 1638 yılında istinsah edilen bir nüshası Milli Kütüphane'de (nr. 2131) olup 60 varaktır ve muhtemelen eksiktir ya da tefsirin az bir kısmının tercümesidir.⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen bu tercümenin Necmeddin Kübrâ'ya ait *Te'vilât-ı Necmiyye*'nin Türkçe bir özeti olduğunu söyler⁵⁸ ki -yukarıda belirtildiği gibi- Süleyman Ateş'e göre bu eserin Necmeddin Kübrâ'ya nisbeti hatalıdır.

2. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi ed-Dimaşkî (ö. 773/1371), *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça⁵⁹ tefsirinin Osmanlıca tercümesi ve *Enüsü'l-munkatiin* adlı 6 ciltlik tasavvufî eseriyle bilinmektedir.⁶⁰ *et-Tibyân* tefsiri Ayıntâbî Muhammed (Mehmed) b. Hamza el-Hanefî (ö. R. evvel 1111/Eylül 1699) tarafından Osmanlı Türkçe'sine çevirilmiştir. Mütercim Ayıntâbî ilim çevresinde Tefsiri Efendi, Tefsiri Mehmed Efendi ve Muhammed et-Tefsiri şeklinde meşhur olmuştur. Aslen Antep'li olmakla birlikte İstanbul, Sivas ve Trabluşşam'da bulunmuştur. Ali Gürânî'den, Âkif Efendi'nin babası Bayram Efendi'den ve Amid Medresesi hocalarından dersler almış, Sivas'ta bir süre hocalık yapmıştır⁶¹. Hanefî fakihî olan Ayıntâbî, kelimeler ve tefsirle de meşgul olmuş, Beyzavi tefsiri üzerine haşiye yazmıştır.⁶²

Tefsiri Mehmed Efendi'nin kendisinden 124 yıl kadar sonra vefat eden Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1823) ile karıştırılması sonucunda kayıtlarda önemli hatalar yapılmıştır. Bu karışıklığa dikkatsizliğin yanında isim, nisbe ve künyelerdeki benzerlik sebep olmuştur denilebilir. Ancak bize göre Tefsiri Mehmed Efendi için Debbazâde

künyesinin kullanımı hatalıdır. Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi bazı çeviriler yapmışsa da daha çok İslam hukuku ve Hanefî âlimler ile ilgilidir⁶³. Buna rağmen pek çok kütüphane kaydında Tefsiri Mehmed Efendi'nin *Tibyân* tercümesi Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi'ye nisbet edilmiştir.

Kütüphanelerde *Tercemetü't-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsiri-i Tibyân* adlarıyla onlarca yazması bulunan⁶⁴ *Tibyân* tefsiri farklı zamanlarda ve yerlerde defalarca basılmıştır.⁶⁵ Süleyman Fâhîr, *Tercüme-i Tibyân*'ı özetleyip sadeleştirmiş ve *Kur'ân-ı Kerîm Meali ve Tefsiri: Tibyân Tefsiri* (I-III, İstanbul 1956, 1963) adıyla Latin harfleriyle yayınlamıştır. Daha sonra Ahmed Davudoğlu bu çalışmayı yeni bir düzenleme ile dört cilt halinde bastırmıştır (İstanbul 1980, 1987).⁶⁶ Kütüphane kataloglarında bu sadeleştirme ve adaptasyonun hazırlayıcısı olarak Mehmed Münib'in adının verilmesi hatanın günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

3. Yakub b. Osman el-Gaznevî el-Çarhî'nin Tefsiri

Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Gaznevî Çarhî Nakşibendî, Gazne'ye yakın Çarh kasabasında doğmuş ve 850 (1446) veya 838 (1434-5) yılında vefat etmiştir. Nakşibendiye tarikatının büyüklerindedir ve Ubeydullah Ahrar'a hocalık yapmıştır⁶⁷. Fatihâ sûresiyle son iki cüzün tefsirini ihtiva eden kitabı *Tefsiri-i Ya'kub-i Çarhî* (veya *Tefsirü sûreti'l-Fâtihâ ve sûreti'l-Mülk ilâ âhiri'l-kitâb*) adıyla anılmaktadır. Çok sayıda yazması bulunan tefsir çoğu Hint alt kıtasında olmak üzere defalarca da basılmıştır.⁶⁸

Çarhî'nin bu tefsirinin bir kısmı yukarıda adı geçen Gurabzâde Ahmed en-Nasîh tarafından Bağdat valilerinden vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095 (1684) dolaylarında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercümeyi beğenen İbrahim Paşa ondan bütün tefsiri tercüme etmesini istemiş,

⁵⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336

⁵⁷ bk. Abay, a.g.m., s. 284.

⁵⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 498, 695.

⁵⁹ Osman Keskiöğlü bu eserin aslını Türkçe olarak göstermektedir ki bu hatalıdır (bk. *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989, s. 231).

⁶⁰ bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 199, 341; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 345; Brockelmann, *GAL*, II, 111; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hattâ'l-asri'l-hadîr*, Beyrut 1406/1986, I, 172. Tefsirin Arapça aslının yazması Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir (nr. 244, 363 yk.).

⁶¹ Âkîfzâde, a.g.e., s. 134; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 199.

⁶² bk. Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzahü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Kışfî'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yalıtaya), İstanbul 1972, I, 141; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin*, II, 525; Murâdi, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Halil, *Silkü'd-düer*, Bulak 1301, IV, 38; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütüb-i-Arabîyye*, Beyrut 1957, IX, 272.

⁶³ Hayatı ve eserleri için bk. Özel, Ahmet, "Ayıntâbî, Mehmed Münib", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 245-246.

⁶⁴ Mesela bk. İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1183, 2086, 7282, 7283, 7288, 7292, 7313; Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 20.

⁶⁵ Mesela bk. I-IV, Kahire 1257/1841-42, 1266/1849; I-II, Mısır Bulak 1279/1863; I-IV, Matbaa-i Sultaniyye, İstanbul 1283/1866; I-II, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1307; I-IV, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1320 [Mevâkib ile birlikte]; I-IV, Arif Efendi Matbaası, İstanbul 1323-4, [Mevâkib ile birlikte]. Ayrıca bk. Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 195-196.

⁶⁶ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 202.

⁶⁷ Hayatı için bk. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 546; Aykut, Said, "Yaküb-i Çarhî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, İstanbul 1995, VII, 358-365.

⁶⁸ Tefsirin yazmaları ve basmaları için bk. Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 9. Nüveyhiz, Çarhî'nin *Tefsiri'l-Kur'ân* adında Arapça tefsirinin Hindistan'da basıldığını ayrıca *Tefsirü'l-Fâtihâ* adında Farsça bir tefsiri olduğu söyler (bk. *Mu'cemü'l-müfessirin*, II, 741).

Gurabzâde de çalışmasını 1096 (1685) yılında tamamlamıştır⁶⁹. Kütüphanelerde bu tercümenin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

4. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı

İsmail Hakkı 1653 yılında Aydos'ta (Bulgaristan) doğdu. Aslen İstanbullu olan ve tasavvuf çevreleriyle ilişkisi bulunan Mustafa Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta Celvetî tarikatına intisap etti. Çeşitli hocalardan İslâmî ilimlere dair dersler aldı ve hüsn-i hat meşketti. Yetişmesini müteakip Üsküp, Köprülü ve Ustrumca'da halka yönelik vaaz ve irşadla meşgul oldu. 1685 yılında Bursa'ya halife olarak gönderildi sonra da Celvetiye tarikatının şeyhi oldu. Bursa'ya gelince Ulu Câmî'de vaaz etmeye başladı. *Rûhu'l-beyân* tefsirine kaynaklık eden Kur'an tefsiri sohbetleri 1685 (Şaban 1096) yılında burada başlayıp devam etmiş ve 1705 (C. evvel 1117) yılında tamamlanmıştır. 1690-1723 arasında farklı zamanlarda Hicaz, Şam, Mısır, İstanbul, Tekirdağ gibi yerlerde bulunmuş, Sultan II. Mustafa ile Avusturya seferlerine katılarak yaralanmışsa da sonunda Bursa'ya dönmüş ve 1725'te (1137) burada vefat etmiştir. Bursa Tuzpazarı semtindeki kabri kendi yaptırdığı caminin bahçesinde. İsmail Hakkı uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.⁷⁰

Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsiri vaaz üslûbuyla camide yaptığı Kur'an derslerine dayandığı için sirden çok mev'iza kitabı niteliğindedir. Bu özelliği sebebiyle içindeki bilgiler muhkem olmayıp pekçok zayıf rivayet, bilgi ve isrâiliyât bulunmaktadır.⁷¹ Ancak yine de *Rûhu'l-beyân*'ı çok sayıda müfessir kaynak olarak kullanmış ve İslâm dünyasının her tarafına yayılmıştır. Bunda müfessir Bursevî'nin kendi nev-i şahsına münhasır işârî yorumlarının etkisi olsa gerektir.⁷² Bursevî'nin işârî tefsir kaynakları içerisinde Dâye'nin *Bahrü'l-hakâyık*'ı ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinin önemli bir yeri vardır. "Kâle'l-Kâşifi" diye yaptığı nakillerin sayısı bir hayli fazladır. Yazmaları bulunan⁷³ *Rûhu'l-beyân* tefsirinin Osmanlı döneminde müteaddit baskıları yapılmış,

ayrıca Muhammed Ali es-Sâbûnî *Tenvîrü'l-ezhân min tefsiri Rûhi'l-beyân* (I-IV, Beyrut-Dımaşk 1410/1988) adıyla ihtisar etmiş; ihtisar edilen tefsir *Muhtasar Ruhü'l-Beyan Tefsiri* adıyla Abdullah Öz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (I-X, Damla Yayınevi, İstanbul 1995-1996). Tefsirin Ömer Faruk Hilmi tarafından *Ruhu'l-Beyan Tefsiri: Tam Metin Tercüme* adıyla yapılan 3 ciltlik bir çevirisi daha vardır (Osmanlı Yayınevi, İstanbul, ts.).

Osmanlı döneminde *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin tamamının Türkçe'ye tercüme edildiğine dair bir bilgi yoktur. Son dönem Osmanlı mutasavvıflarından Hüseyin Vassaf (1872-1929) *Esrar-ı Kur'aniye'den Bir Nebze (Rûhu'l-Beyân'dan Yâsin-i Şerif Tercümesi)* adıyla Yasin sûresi tefsirinin tercümesini yapmıştır. Tercümenin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yazma Bağışlar, nr. 2312, 380 vr.). Hüseyin Vassaf'ın *Rûhu'l-beyân'dan Güldeste-i Hakikat* adıyla yaptığı iki cüzün tercümesinin ise hangi cüzleri kapsadığına ve nüshasının nerede bulunduğu dair bir bilgi yoktur.⁷⁴

III. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi ve Tefsiri *Mevâhib-i Aliyye*

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi bulunduğu çevrelerde ulema ve halk üzerinde bıraktığı silinmez izlerle, geniş bir ilgi alanına hitap eden eserleriyle ve özellikle tefsiri *Mevâhib-i Aliyye* ile başta Türk dünyası olmak üzere Asya kıtasındaki müslümanlar üzerinde büyük tesir bırakmış bir şahsiyettir. Bunda yaşadığı dönemdeki Molla Câmî ve Ali Şir Nevâî gibi önemli şahsiyetlerle olan iyi ilişkisi ve kendisini ifade etmekteki başarısı da etkili olmuştur. Tefsiri ve diğer bir kısım eserleri Türkçe'ye ve Urduca'ya çevirildiğinden burada ondan biraz geniş olarak bahsedilecek ve bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

A. Hayatı ve Eserleri

Tam ismi Kemaleddin Hüseyin b. Ali-i Beyhakî-i Sebzevârî Herevî olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi 830 (1427) yılında İran'ın Horasan bölgesindeki Sebzevâr şehrinde doğdu. İlk eğitimini burada aldı. Kısa süreli olarak Nişâbur ve Meşhed'de bulunduktan sonra rüyasında gördüğü Nakşibendî Şeyhi Sa'deddin-i Kaşgarî'nin (ö. C. âhir 860/Mayıs 1456) mezarını ziyaret etmek maksadıyla Herat'a gitti (1456). Burada Kaşgarî'nin müridi Molla Abdurrahman-ı Câmî ile tanıştı ve Nakşibendiliğe girdi. Büyük bir maharetle yaptığı vaizliği burada da devam ettirdi ve bu konudaki şöhreti kısa zamanda Herat bölgesine yayıldı. Sultan Hüseyin Baykara ile nedimi şair Ali Şir Nevâî'nin dikkatlerini çekti. Onların teşvikleri ile çeşitli eserler kaleme aldı. Hocası

⁶⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I. 164; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I. 239-40; Bilmten, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 702; Abay, a.g.m., s. 271-272.

⁷⁰ Hayatı, eserleri ve ilmi-dini kişiliği ile ilgili olarak çok fazla sayıda çalışma vardır. Mesela bk. Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevî-Hayat, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 102-106.

⁷¹ Eleştirisi için bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), İstanbul 2002, s. 160.

⁷² Tanıtımı için bk. Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998, s. 242-248.

⁷³ Müellif nüshası Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr. 12-27).

⁷⁴ Hüseyin Vassaf'ın hayatı ve eserleri için bk. Kurnaz, Cemal- Tatçı, Mustafa, "Hüseyin Vassaf", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 18-19.

ve şeyhi Molla Câmî vefat edince (1492) Herat'tan ayrılıp tekrar Sebzevâr'a döndü ve doğduğu şehirde vefat etti (910/1504-1505). Oğlu Fahreddin Ali Safî (ö. 939/1532), Nakşibendiliğin temel eserlerinden olan *Reşehâtu aynı'l-hayât*'ın müellifidir.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, Şîa'nın güçlü olduğu bir yerde dünyaya gelmiş ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Çalışmaları ve eğilimi sebebiyle doğup yetiştiği yerde Sünni olmakla itham edilirken 35 yıl kadar yaşadığı Herat bölgesinde ise Şîilik'le itham edilmiştir. Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) onun hakkında "Mevlânâ Vâiz 'Kâşifi' mahlası ile bilinir. Gerçekten o ilmi müşkülleri ve problemleri çözerdi. Kendisi Sebzevârlıdır. Fakat o, Râfizilikten ve onların (Sebzevârlıların) sapık mezheplerinden uzaktır. Ancak, töhmetten de kurtulmuş değildir.... Sesi ve şiir okuyuşu gayet güzel idi. Davud aleyhisselamın sesi onda tecelli etmişti..." der.⁷⁵ Ehl-i beyt'e yapılan zulümlerle Kerbela vakasını anlattığı *Ravzatü's-şühedâ* adlı kitabının Şîi olarak anılmasında önemli tesiri olmuştur. Onda Ehl-i beyt sevgisinin güçlü olduğu âşîkar olmakla birlikte Şîilikle ilgili aşırı bir tutumu olmamış, Sünnilerin içerisinde de herhangi bir uyum problemi yaşamamıştır. Ancak İranlı biyografî yazarların ekserisi onu Şîi alimler arasında sayarlar⁷⁶.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, dil, edebiyat ve İslâmî ilimlerin yanında başta astronomi ve astroloji olmak üzere bir kısım müsbet ilimlerle de ilgilenmiş gözlemler yapmıştır. Tefsirle ilgili eserleri şunlardır:

1. *Cevâhirü't-tefsîr li tuhfeti'l-emîr*. Ali Şîr Nevâî'ye ithafen 890 (1485) yılında yazılmaya başlanan ve dört cilt olarak planlanan tefsir tamamlanmamıştır. Girişte Kur'an ilimlerinden 22 çeşidine yer verilen tefsirde Kur'an'ın Nisâ sûresi âyet 84'e kadarki kısmı tefsir edilmiştir. Kütüphanelerde muhtelif yazma nüshaları bulunan⁷⁷ bu iki ciltlik tefsir Bombay'da basılmıştır (1303)⁷⁸.

2. *Mevâhib-i Aliyye*. Hint alt kıtasında ve İran'da *Tefsîr-i Hüseyinî* diye de bilinen bazı baskılarında

ise el-Mevâhibü'l-'Aliyye fi tefsîri'l-keîâmî'r-Rabbâniye şeklinde isimlendirilen Farsça eser Kâşifi tarafından *Cevâhirü't-tefsîr*'den sonra ona yazılmadan vaz geçince 897-899 (1492-1494) yılları arasında yazılmıştır. Bu tefsir de, isminde yer alan "Aliyye" kelimesinden de anlaşılacağı üzere, Ali Şîr Nevâî'ye ithafen kaleme alınmıştır. Dünya kütüphanelerinde çok sayıda yazması⁷⁹ bulunan tefsirin müstakil ve başka tefsirler ve tercümelemlerle birlikte birçok baskısı yapılmıştır.⁸⁰ Aşağıda bu tefsirin tercümelemleri ve önemi üzerinde durulacaktır.

3. *Câmî'u's-sittîn*. Yûsuf suresinin tasavvufî bir tefsiri olup hakkında fazla bilgi yoktur.⁸¹

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin bunlardan başka bir kısmı basılı olan *Ahlâk-ı Muhsinî*, *Ravzatü's-şühedâ*, *Envâr-ı Süheyhî*, *Fütüvvetnâme-i Sultânî*, *Lübâb-ı Ma'nevî fi İntihâbi Mesnevî*, *Şerh-i Mesnevî*, *er-Risâletü'l-'Aliyye fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* gibi meşhur dinî ve edebî kitapları ve astronomiyeye⁸² dair risaleleri vardır.⁸³ Sayıları kırkı aşan eserlerinin büyük bir kısmı başka dillere çevirilmiş ve akademik çalışmalara konu olmuştur.

B. *Mevâhib-i Aliyye*'nin Tercümelemleri

Kâşifi'nin kısa ve özlü tefsiri yazıldığı dilde geniş bir coğrafya içerisinde çok okunmakla kalmamış çeşitli dillere de çevrilmiştir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca da bulunmaktadır. Yapılacak kapsamlı bir çalışma ile muhtemelen bunlardan başka dillere ait çevirileri de bulunabilir. Aşağıda bu dillerde yapılan tercümelemlerle ilgili bilgiler verdikten sonra tefsirin Osmanlı'da ve Hint alt kıtasında büyük ilgi ile karşılanmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

⁷⁹ Yazmaları için bk. Storey, *Persian Literature*, I/1, 12-13; a.mlf, a.e., London 1953, I/2, 1195. Anđı, Sezai, *Kâşifi, Hayatı ve İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça Yazma Tefsirleri* (1975, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü) adıyla hazırladığı tezde Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan tefsir yazmalarını da tanıtmıştır.

⁸⁰ Mesela bk. Bombay 1268, 1279, 1290, 1295, 1298, 1303, 1305, 1312, Mirat (Meerut) 1284, 1288-89; Leknev 1294, 1874, 1888; Delhi 1294, 1304; Agra 1308; I-II., nşr. Muhammed Rıza Celâli Nâ'inî, *Kitapfuruşî ve Çâphâne-i İkbâl*, Tahrân 1317-/1938; I-IV, Tahrân 1329 şş.. Ayrıca bk. Storey, *Persian Literature*, I/1, 13.

⁸¹ Storey, *Persian Literature*, I/2, 1195.

⁸² Astronomiyeye ilgili eserleri için bk. İhsanoğlu, Ekmeleddin-Rosenfeld, Boris A., *Mathematicians Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7 th-19th c.)*, İstanbul 2003, s. 305.

⁸³ Eserleri için bk. Browne, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, Cambridge University, Cambridge 1956, III, 441-444, 503-504, Rypka, Jan, *History of Iranian Literature* (ed. Karl Jahn), D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland 1968, s. 312-314; Yousofi, Ghulam Hosein, "Kashifi", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden 1978, IV, 704-705; Arnold, T.W., "Kâşifi", *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmî (UDM)*, Lahor 1978, XVII, 20-21; Karaismailođlu, Adnan, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 17-18;

⁷⁵ Nevâî, Ali Şîr, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâis* (nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahrân 1984, s. 268.

⁷⁶ Mesela *Dâiretü'l-ma'ârif-i Teşeyyü'* isimli ansiklopedide "Kâşifi Şîa'nın hukema, şuara ve müfessirlerindedir" denilmektedir (ed. Ahmed Hac Seyyid Cevadi v.dğr., Tahrân 1992-1994, IV, 527). Hayatına *A'yânü's-Şî'a* ve *A'lâmu's-Şî'a* gibi kitaplarda da onun biyografisine yer verilmekle onun Şîi olduğu ifade edilmek istenmiştir.

⁷⁷ Türkiye kütüphanelerindeki yazmalarından bazıları şunlardır: Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K. M. (tüyatok), nr. 100, Beyazıt, nr. 3636, Veliyüddin Efendi, nr. 145; Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 102, Darülmüşnevi, nr. 47, Hamidiye, nr. 8, 9, Hekimođlu, nr. 37, 63, İzmir, nr. 44, Nafiz Paşa, nr. 136, 137, Sultan Ahmed I, nr. 41, 42, 43, Yeni Cami, nr. 19; Nuruosmaniye Ktp., nr. 279; Hacı Selim Ađa Ktp., Hacı Selim Ađa, nr. 102, Kemankes, nr. 21; Milli Ktp., nr. 17; İzmir Milli Ktp., 473; Kütahya Vahid Paşa İl Halk Ktp., nr. 1706; Çorum İl Halk Ktp., nr. 99, 100. Ayrıca bk. Storey, *Persian Literature*, I/1, 12; London 1953, I/2, 1195.

⁷⁸ Tanıtımı için bk. *Dâiretü'l-ma'ârif-i Teşeyyü'*, IV, 527-528.

1. Türkçe Tercümeleri

a. Ebülfazl Mehmed Efendi Tercümesi

Ebülfazl Mehmed (Muhammed) Efendi meşhur tarihçi, şair ve hattat İdris-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520)⁸⁴ oğludur. II. Selim zamanındaki baş defterdarlık görevi sebebiyle Defterî Mehmed Efendi diye de anılır. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra devrinin önde gelen alimlerinden dersler okudu. Bursa'daki Sultâniye Medresesi'ndeki kısa süreli görevinden sonra çeşitli yerlerde kadılıklarda bulundu. Mâlî yönetim alanındaki başarısı sebebiyle Anadolu Defterdarı oldu. Bir müddet de Osmanlı Devleti'nin Baş Defterdarlığını yürüttükten sonra emekliye ayrıldı ve kendisini ilmi faaliyetlere verdi. Hacca giderken Şam yakınlarında vefat etti (982/1574)⁸⁵ Mimar Sinan'a kendi adıyla bir camii ve meşruta yaptırmışsa da cenazesi buraya defnedilememiştir.

Mehmed Efendi iyi yetişmiş, şair ve edib bir şahsiyetti. İlmî çalışma olarak tarihe dair müstakil eserler yazmış, babasının eserlerini ikmal etmiş ve bazı eserlerin tercümelerini yapmıştır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si ile birlikte *Ahlâk-ı Muhsinî*'sini (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2828, Fatih, nr. 3468) de tercüme etmiştir. Kâtip Çelebi'nin de işaret ettiği⁸⁶ ve kayıtlarda *el-Mevâhibü'l-Aliyye Tercümesi ve Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib-i Aliyye* olarak geçen tefsir tercümesinin yazma nüshaları mevcuttur (mesela bk. İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1195; Çorum İl Halk Ktp., nr. 69, 70).⁸⁷

b. Selanikli Ali b. Veli b. Hamza Tercümesi

Aslen Selanikli olan Veli Efendi Zâde Ali, Matematik (ilm-i hisâb) âlimidir ve Mekke'de iken *Tuhfetü'l-a'dâd fi'l-hisâb* adıyla matematiğe dair Türkçe bir eser yazmıştır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini 952 (1546) yılında *Tercemetü Tefsiri'l-Mevâhibi'l-Aliyye* adıyla Türkçe'ye tercüme eden Selanikli Ali, 999 (1590) yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁸⁸ İki ciltlik genişletilmiş bir tercüme olduğu bildirilen bu çalışmada nüzul sebepleriyle kıraat farklılıklarına da değinilmiştir. Bursalı bu tercümenin bir nüshasını İnegöl'deki İshak Paşa Kütüphanesi'nde incelediğini ifade etmektedir.⁸⁹ Muhtemelen bu ter-

cüme Kâşifi'nin tefsirinin Osmanlıca ilk çevirisidir.

c. Şeyh Ömer Adülî Niğdevî Tercümesi

Bursalı Mehmed Tâhir, Şeyh Ömer Adülî'den (veya Udülî) bahsederken onun Niğde'de yetişen ulema ve meşayihden olduğunu, 1044 (1635) yılında Hüseyin Vâiz'in *Mevâhib-i Ledünniye* adındaki meşhur tefsirini tercüme ettiğini ve bu tercümenin bir nüshasının Üsküdar'daki Selimiye Kütüphanesi'nde bulunduğunu yazar. Bursalı'nın tefsirin adını *Mevâhib-i Aliyye* yerine *Mevâhib-i Ledünniye* olarak kaydetmesi bir dalgınlık eseri olsa gerektir. Zira *Osmanlı Müellifleri*'nin muhtelif yerlerinde bu tefsirin adı doğru kaydedilmiştir. Kayıtlara göre bu tercümenin 1046 yılında yazılmış bir nüshası *el-Mevâhibü'l-Aliyye Tercümesi* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Pertev Paşa, nr. 22, I-II 341 vr. ve 314 vr.) bulunmaktadır. Kütüphane kayıtlarında mütercimnin adı Osman Udülî olarak geçmektedir.⁹⁰

d. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh'ın *Zübedü Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr*'ı

Bağdat Abdulkadir Geylânî Câmîi vaizi Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî'nin büyük oranda Kadı Beyzâvî'nin ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı (*Tefsîrü*) *Zübedü (Zübedetü) Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı iki ciltlik Türkçe tefsirden yukarıda bahsedilmişti. 1095 yılında hazırlanan ve yazmaları bulunan⁹¹ tefsir iki cilt olarak basılmıştır (Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292-1294).⁹² Gurabzâde tefsirini hazırlarken Beyzavi ve Kâşifi'nin yanında Begavî, Ebüssuud, Hafacî tefsirlerinden ve bazı sözlüklerden istifade etmiş, kıraatte Âsım, fıkhıta ise Ebû Hanîfe'nin görüş ve tercihlerine bağlı kalmıştır. *Zübedü Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr* ismi daha çok *Envârü't-tenzîl* ile *Mevâhib-i Aliyye*'den istifade etmesi sebebiyle verilmiştir.⁹³

e. İsmâil Ferruh Efendi'nin Tercümesi *Mevâkib*

İsmail Ferruh Efendi aslen Kırınılıdır. Ferruh İsmâil Efendi diye de anılır. Doğumu ve tahsil hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bazı küçük memuriyetlerden sonra Zahire Anbarları Eminliği yapmış ve ardından R. âhir 1211 (Ekim 1796) tarihinde Londra'ya sefir olarak atanmıştır.⁹⁴ Burada muhtemelen 1218'e (1803) kadar sefirlik

⁸⁴ Hayatı için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, III, 6-8; Özcan, Abdülkadir, "İdris-i Bitlisi", *DİA*, İstanbul 1999, XXI, 485-488.

⁸⁵ Süreyyâ, *Sicillî Osmânî*, I, 171-172; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, III, 8-9; Özcan, Abdülkadir, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, X, 356-357.

⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 446.

⁸⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, III, 9; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 622; Abay, a.g.m., s. 268; Özcan, "a.g.m.", *DİA*, X, 357.

⁸⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, III, 284; Brockelmann, *GAL*, Suppl., II, 536; Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 258.

⁸⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336, III, 284; Abay, a.g.m., s. 29

⁹⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 151; Abay, a.g.m., s. 260.

⁹¹ Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesinde (nr. 313) kayıtlıdır.

⁹² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 239.

⁹³ Gurabzâde, *Zübedü Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İst. 1292, I, 3-4.

⁹⁴ Fuat Köprülü'ye göre Londra elçisi İsmail Ferruh Efendi görevi esnasında Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda gayret göstermiş ve ABD'nin Londra elçisini ikna etmiştir bk. Köprülü, Orhan F., "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellefen*, LI/200, Ağustos 1987, s. 928.

yapmış dönüşünde Ordu Defterdarlığına getirilmiştir. 1219 yılında bu defa Rumeli Defterdarlığı'na atanmış ve 1221'de uhdesine Zahire Anbarları Eminliği verilmiştir. 1240'tan sonra bir süre de Şıkk-ı Sâlis Defterdarlığı yapan İsmâil Ferruh Efendi yaşlı olmasına rağmen dini konularda hassas olmaması gerekçe gösterilerek 1242 yılında Bursa'ya sürülmüştür⁹⁵. Bilahare hazırlamakta olduğu tefsir tercümesini tamamlayabilmesi için Kadıköy'de mecburi ikametine izin verilmiştir. 1256'da (1840-1) vefat eden İsmâil Ferrih Efendi Ortaköy'deki Yahya Efendi Dergahı'nın yanındaki mezarlığa defnedilmiştir. Burası sonradan Sultan II. Abdülhamit tarafından Yıldız Sarayı bahçesine katılmıştır. Fâzil, şair ve mütefekkir bir kimse olduğu söylenen İsmail Ferruh Efendi'nin Mesnevî'nin yedinci cildinin manzum tercümesi ile *Mevâhib-i Aliyye* tercümesinden başka eseri bilinmemektedir.⁹⁶

İsmail Ferruh Efendi tefsir tercümesinin mukaddimesinde kendisini, küçük yaşlardan beri Arapça, Farsça ve Türkçe tefsirleri mütalaa eden bir kimse olarak takdim etmektedir. Uzun zamandır bir tefsiri tercüme etmeyi düşündüğünü, sonunda Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin tefsirini bu iş için uygun gördüğünü bildirmektedir. Bu tefsiri tercüme niyetlenince ortaya çıkacak tercümeden halkın kolay istifade etmesini sağlamaya çalıştığını ifade eder. İsmail Ferruh Efendi tercümesi için Kâşifî'nin tefsirini esas almakla birlikte ihtiyaç duyuldukça Ezdî'nin *et-Tibyân*, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*, Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* ve Hazin'in *Lübâbü't-te'vil* adlı tefsirlerinden de yararlanmışır. Bu tefsirlerde bulunan ve halkın yararlanacağını ve hoşlanacağını düşündüğü esbâb-ı nüzûl ve anlamlı hikaye ve öğütleri tercümesine eklemiştir. İsmail Ferruh Efendi yaptığı tercüme hakkında "...ber vech-i ihtisâr kabaca lisânî Türkî üzere ta'bir olunub me'hazi olan *Mevâhib*'e li ecli'l-murâfaka *Mevâkib* ismiyle tesmiye olundu." ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁷

Mevâkib Tefsiri'nin müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde dir.⁹⁸ Osmanlı'nın son yıllarında yapılan bu tercüme dili, üslubu, muhtevası sebebiyle büyük ilgi toplamış ve farklı yayınevleri tarafından muhtelif cilt sayısında, çeşitli boy ve şekillerde defalarca basılmıştır.⁹⁹ Baskılarda *Tefsir-i*

Mevakib Tercüme-i Mevahib-i Aliyye, *Mevakib: Tercüme-i Tefsir-i Mevahib*, *Mevâkib Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsir-i Mevahib*, *el-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib* şeklinde isimler kullanılmış ve halk arasında çok yayılmıştır. İsmâil Ferruh Efendi'nin tercümesi Cumhuriyet döneminde Süleyman Fâhir tarafından sadeleştirilmiş ve Latin harfleriyle *Mevâkib Tefsiri Kur'an-ı Kerim ve Meali* adıyla basılmıştır (I-II, İstanbul 1959). Sadeleştirmede bazı tasarruflarda bulunulmuş eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında hurûf-i mukatta ile ilgili yapılan açıklama Süleyman Fâhir neşrinde yoktur. Bakara sûresinin son âyetlerinin (âmene'r-rasûlü) fazileti ile ilgili iki rivayetten sadece biri alınmıştır.

f. Muhammed Sâdık İmânkulî Tercümesi

Kazanlı Muhammed Sâdık b. Molla Şâh Ahmed b. Ebû Yezid b. Rahmetullah b. İmânkulî *Mevâhib-i Aliyye*'yi *Teshîlü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* adıyla Kazan Türkçesi'ne (Tatarca) çevirmiştir. Tercüme 1318-1328 (1900-1910) yılları arasında yazılmış ve iki cilt olarak basılmıştır (Kazan 1911). Tefsir tercümesi sonradan tıpkıbasım olarak yeniden tabedilmiştir (Doha-Katar 1996). Tercümenin 2. cildinin sonunda yer alan 1911 tarihli takrizlerden mütercim Muhammed Sâdık'ın 1911 tarihinden sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Tercümenin birinci cildi Fatîha ile başlayıp İsrâ sûresi ile son bulmakta, ikinci cildi Kehf sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile son bulmaktadır. Mütercim Muhammed Sâdık İmânkulî aslına uygun bir tercüme ortaya koymuştur. Bu sebeple birinci cilt büyük boy 748, ikinci cilt ise 818 sayfadır. Sayfa kenarında bulunan bazı açıklamalar ve sebep-i nüzûl gibi eklemeler mütercime ait olup bunları hazırlarken Beyzâvî, Zemahşerî, Nesefî ve Ezdî'nin tefsirleriyle Süyûtî'nin *Lübâbü'n-nukûl* adlı kitabından yararlanmışır. Mukaddimede mütercim, Kazan Türkçesi'nde muhtelif eserler ve çeşitli dillerden yapılan tercüme olmasına rağmen herhangi önemli bir tefsirin tercümesinin bulunmadığını bildirmekte, dostlarının da teşviki ile ulema arasında meşhur ve makbûl olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'ye ait tefsiri tercüme etmeye karar verdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰ İstanbul şivesinden farklı olmasına rağmen anlaşılır bir dile ve sade bir anlatıma sahiptir.

2. Urduca Tercümeleri

Hint alt kıtası ile Anadolu'daki Türk tarihi bazı açılardan birbiri ile büyük benzerlik arz etmektedir. Gaznelilerin Hindistan'ı fethetmesinden sonra böl-

⁹⁵ Konuyla ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye evrakında olup tasnif edilmiştir.

⁹⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 394-395; a.mlf., *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kurum Müellifleri* (haz. Mehmet San), Ankara 1990, s. 18-19; Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, IV, 14; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 740;

⁹⁷ bk. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsir-i Mevâkib* (trc. İsmâil Ferruh Efendi), I-IV, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye Matbaası, İstanbul 1320 [*Tefsir-i Tibyan* ile birlikte], mütercimin mukaddimesi, s. 3.

⁹⁸ Türkçe Yazmalar, nr. 8949, ayrıca 7290, 8944.

⁹⁹ Baskıları: İstanbul, 1246, 1281/1864, 1282/1865, 1286/1869;

İstanbul 1311; İstanbul, 1317; İstanbul 1317, 1318; İstanbul 1318; İstanbul 1320, 1321, 1324 [*Tefsir-i Tibyan* ile birlikte]; İstanbul 1320, 1323; nşr. Mehmed Mehdi, İstanbul, I-IV, 1323-4 [*Tefsir-i Tibyan* ile birlikte]; İstanbul 1905. Baskıları için ayrıca bk. Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 197.

¹⁰⁰ *Teshîlü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, Kazan 1911, I, 2.

geye giren Farsça, bölgesel Türk devletleri zamanında ilim ve tasavvuf erbabı arasında iyice yaygınlaşmıştır. Burada XX. yüzyılın başına kadar yaygınlığını koruyan Fars dilinde çok sayıda eser verilmiş, bu dilde yazılan bir takım eserler de başta Urduca olmak üzere bölgesel dillere tercüme edilmiştir¹⁰¹. Yukarıda *Mevâhib-i Aliyye*'nin Türkçe çevirilerine işaret ettikten sonra şimdi de Urduca çevirilerinden¹⁰² kısaca bahsetmek istiyoruz.

a. Mevlânâ Fahrreddin Ahmed Kâdirî Firengî Mahallî'nin Tercümesi

Fahrreddin Ahmed Kâdirî, *Mevâhib-i Aliyye*'yi *Tefsîr-i Kâdirî Tercüme-i Tefsîr-i Hüseyinî* adıyla Urduca'ya tercüme etmiştir. Tercüme ilk neşirden (I-II, Leknev 1879, 1300/1882, 1886) sonra defalarca yayımlanmış, 1966 yılında ise on üçüncü baskısını yapmıştır (Leknev 1966).¹⁰³ Tam bir tercüme olan çalışmada mütercim tefsirin edebî yönünü imkan nisbetinde yansıtmaya çalışmıştır. Muhammed Sâlim Kâsimî, Kâşifi'nin tefsirinin çok yaygın olduğunu ve Orta Asya'da uzun müddet insanların genel kabulünü aldığı söylemekte, özellikle *Tefsîr-i Kâdirî* ile birlikte Urduca'da da tutulduğunu bildirmektedir.¹⁰⁴

b. Muhammed Hasan Amrôhî Muradâbâdî'nin Tercümesi *Gâyetü'l-Burhân*

Hekim Seyyid Muhammed Hasan, *Tefsîr-i Hüseyinî ve Hayat-ı Sermedî* adıyla da bilinen bu çalışmasını 1305 (1887) yılında yapmıştır. Kur'an tercümesi de kendisi tarafından yapılmış ve tefsire ilave edilmiştir. Tefsir ilk defa 1312 (1894) yılında Amroha'da (Muradâbâd) Seyyidü'l-Metâbi'de iki cilt olarak basılmıştır. Sonradan yeni baskıları yapılan (I-III, Amroha 1322/1904, 1447 s.) tercümede kullanılan dil oldukça akıcıdır.¹⁰⁵

c. Mustafa b. Muhammed Said'in Tercümesi

Kitaplarda adı *el-Kur'ânü'l-mütercem ma'a Tefsîr-i Hüseyinî* şeklinde geçen meallî tefsir tercümesi neşredilmiştir (Agra 1208). Toplam 1266 sayfalık çalışmanın bir kopyası British Museum Library'de bulunmaktadır.¹⁰⁶

d. Seyyid Abdurrahman Buhârî'nin Tercümesi

Seyyid Abdurrahman'ın *Tefsîr-i Saîdî* adıyla yaptığı ve tamamlamaya muvaffak olamadığı tefsir tercümesi matbudur (Kanpûr 1930; Leknev 1930)¹⁰⁷

Ayrıca tefsirin, bir kısmı muhtemelen Fahrreddin Ahmed Kâdirî tarafından yapılan fakat kaynaklarda mütercimi gösterilmeyen tercümesi bazı önemli Kur'an tercümeleri ve tefsirleri ile birlikte defalarca basılmıştır. Bunlar arasında Dihlevî ailesi tarafından yapılan Kur'an tercümeleri ve tefsirleri ile birlikte basılanlar ilk sırada gelmektedir.¹⁰⁸

Tercümeleri yapılan *Mevâhib-i Aliyye* bölgede telif edilen tefsirler için kaynaklık da yapmıştır. Mesela Şâh Raûf Ahmed Ra'fet Nakşibendî Müceddidî (ö. 1249/1834) *Tefsîr-i Raûfî*'sini (*Tefsîr-i Müceddidî*, I-II, Bombay 1876) yazarken Kâşifi'nin tefsirini temel kaynaklardan biri olarak kullanmıştır. Seyyid Muhammed Derviş Baba Kâdirî Haydarâbâdî 1240-7/1824-31 tarihleri arasında beş cilt olarak yazdığı *Tefsîr-i Tenzil*'de (*Fevâid-i Bedîhiyye*)¹⁰⁹. *Tefsîr-i Hüseyinî* diye bahsedilen *Mevâhib-i Aliyye*'den çok miktarda alıntı yapmıştır.¹¹⁰ Hint alt kıtasında Kur'an tercümesi tarihinde bir çığır açan Şâh Abdülkadir Dihlevî'nin Kur'an tercümesinden sonra yazdığı *Mûzihu Kur'an* tefsirinde Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinden, Arapça tefsirler ölçüsünde çok alıntı bulunmaktadır.¹¹¹

3. Peştuca Tercümeleri

Muhammed Abdullah Kötî ve Abdülaziz Âdilgarhi *Mevâhib-i Aliyye*'nin Peştuca çevirisini Peşaverli Kadî Muhammed Hasan Can'ın gözetim ve denetiminde yapmıştır. Bu tercüme *Tefsîr-i Hasenî* adıyla basılmıştır (Bombay 1930).¹¹² Dost Muhammed Han Hatek'in tercümesinin adı ise *Tefsîr-i Bedr-i Münîr Tercüme-i Tefsîr-i Hüseyinî*'dir.¹¹³

¹⁰¹ Farsça'nın Hint alt kıtasındaki durumu için bk. Ahmad, Aziz, *Studies in Islamic Culture in the Indian Environment*, Oxford 1969, s. 223-238.

¹⁰² Urduca ve diğer hint dillerindeki tercümeleri için bk. Storey, *Persian Literature*, I/1, 13

¹⁰³ Sâliha Abdulhakîm, *Kur'an-ı Hakîm key Urdu Terâcim*, Kadîmî Kütübhanê, Karaçi, ts., s. 215; Kâsimî, Muhammed Sâlim v.dğr., *Câize-i Terâcim-i Kur'anî*, Meclis-i Maârifî'l-Kur'an, Diyo bend 1968, s. 34-35; Nakvî, Cemil, *Urdu Tefâsîr-Kitâbiyât*, İslâmâbâd 1992, s. 54.

¹⁰⁴ Kâsimî, *Câize-i Terâcim-i Kur'anî*, s. 89-90.

¹⁰⁵ Sâliha, a.g.e., s. 119, 224; Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, s. 54.

¹⁰⁶ Sâliha, a.g.e., s. 105; Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, s. 58.

¹⁰⁷ Ahmed Han, *Kur'an-ı Kerîm key Urdu Terâcim: Kitâbiyât*, İslâmâbâd 1987, s. 77; Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, s. 49.

¹⁰⁸ Baskıları için bk. Mirat (Mirth) 1284/1867, 1288/1871; Ludhiyana 1877; Delhi 1294/1877, 1304/1887, 1889, 1893; Leknev 1886; Agra 1890, 1893, 1895, 1898. Ayrıca bk. Ahmed Han, a.g.e., s. 74-77; Sâliha, a.g.e., s. 104, 109; Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, 51, 60.

¹⁰⁹ Tefsirin tanıtımı ve nüshaları için bk. Şattârî, Seyyid Hamîd, *Kur'an-ı Mecîd key Urdu Terâcim u Tefâsîr ka Tenkîdî Mütâla'a* 1914 tak, Haydarâbâd 1982, s. 277; Sâliha, a.g.e., s. 86.

¹¹⁰ Şattârî, *Kur'an-ı Mecîd*, s. 312-3.

¹¹¹ Sâliha, a.g.e., s. 215.

¹¹² Kâsimî, *Câize-i Terâcim-i Kur'anî*, s. 150; Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, s. 134; İdris, Hâfiz Muhammed, "Peştuca Edeb meyn Tefâsîr ka Zahîre", *Seyyâre Dacîst Kur'an Number*, Lahor 1988, II, 190 [187-194].

¹¹³ Nakvî, *Urdu Tefâsîr*, s. 134.

C. *Mevâhib-i Aliyye*'nin Osmanlı'da ve Hint Alt Kıtası'nda Benimsenmesinin Toplumsal Nedenleri

Mevâhib-i Aliyye'nin müellifi Hüseyin Vâiz-i Kâşifi Şii muhitinde doğmuş ve yetişmiş ise hayatının en verimli yıllarını tasavvuf tarihi bakımından çok önemli olan Herat ve Horasan'da geçirmiştir. Buralarda Türk dünyasını bir hayli etkileyen Abdurrahman Câmî ve Ali Şîr Nevâî ile yakın dostluk kurmuştur. Bunlar ilmî kişiliklerinin yanında Nakşibendilik tarihi açısından da önemlidirler. Kâşifi'nin bunlara olan sevgisi ve yakınlığı eserlerini onların adına atfen isimlendirmesinden de anlaşılabilir. Hocası ve şeyhi Molla Câmî ilmî ve irfânî kişiliğiyle Fâtih Sultan Mehmed'in de dikkatini çekmiş ve Fâtih onunla irtibat kurmaya çalışmışsa da bu mümkün olamamıştır. Ancak o, Fâtih'in oğlu II. Bayezid ile mektuplaşmış ve bazı şiirlerini ve eserlerini II. Bayezid'e hitaben ve atfen kaleme almıştır. Molla Câmî diğer Türk devletleri ve hükümdarları ile de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur.¹¹⁴ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi de güçlü kişiliği yanında Sultan Hüseyin Baykara, Molla Câmî, Ali Şîr Nevâî ve diğer zevatla olan iyi ilişkileri sebebiyle Osmanlı coğrafyasında kısa zaman içerisinde tanınmış ve benimsenmiştir. Oğlu Fahreddin Ali Safî'nin Nakşibendilikle ilgili *Reşehât* adlı eseri de kendisinin ve oğlunun tanınmasında etkili olmuştur. Zaten Osmanlı toplumu, devlet ricali ve halkıyla birlikte her zaman din ve tasavvuf ile iç içe olmuştur. Özellikle büyük tarikatlar ve kollar toplumda hüsnü kabul görmüş ve devlet tarafından himaye edilmiştir. Padişahlar ve üst düzey devlet adamları da tasavvufi hayata ilgi duymaktaydı. Mesela Osman Gâzî'nin, Vefâiyye Tarîkatı Şeyhi ve ilk Osmanlı kadısı Edebâlî'ye anlattığı bir rüyanın tabirine uyarak kızı Mal Hatun ile evlenmesi ve hayatı boyunca Edebâlî'ye olan bağlılığını sürdürmesi, Yıldırım Bayezid'in Kübreviyye Tarîkatı'nın şeyhi Emir Sultan Muhammed Buhârî'yi (ö. 833/1429) kendisine damad yapması, birçok padişahın Aziz Mahmud Hüdâyi gibi büyük şeyhlere varıp mürit olması gibi tarihi gerçekler devlet ricalinin tasavvufa olan yakınlığının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.¹¹⁵ Osmanlı'nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler devam ederken öte yandan da câmî, tekke ve zâviyelerde halka dinî-ahlaki eğitim veriliyordu. Halk din bilgisini ya vâizlerin ve tasavvuf erbabının vaaz ve sohbet halkalarından ya da basit

tarzda yazılmış ilmihal, mev'ize, din ve tarih kitaplarından karşıliyordu. Bilgi ile donatılmış güçlü bir toplum yapısı oluşturmak isteyen Osmanlı devlet ricali bir yandan telif eserleri teşvik ederken öte yandan da nitelikli eserlerin Türkçe'ye aktarılmasına destek çıkıyordu¹¹⁶. Bunun bir başka amacı da Türkçe'yi bir ilim dili haline getirmektir. Yukarıda sunulan tefsir tercümelerinin çoğunda devlet ricali desteğinin olması bu görüşümüzü desteklemektedir. Zaten tercüme hareketi başlayınca bazı ilmi eserlerle birlikte halkın dikkatini çekici ve bilgi seviyesini yükseltici kitaplar da Türkçe'ye aktarılmaya başlandı. Feridü'ttin Attâr'ın (ö. 632/1234) meşhur *Mantku't-Tayr*'ı şair Gülşehrî (ö. 717/1317'den sonra), *Tezkiretü'l-evliyâsi* ve Ebû Nuaym'ın *Tibbu'n-Nebevî'si* Ahmed-i Dâî tarafından çevrilmiştir. Bu dönemde daha pek çok dini ve edebi eserler Türkçe'ye kazandırılmıştır.¹¹⁷

İlmin ve tercümelerin teşvik edilmesinden Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eserleri de müsbet manada etkilenmiştir. Fuzûlî (ö. 963/1556) *Hadikatü's-su'adâ'sını* Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Ravzatü's-şühedâ'sını* örnek alarak yazmış, Aşık Çelebi ise *Ravzatü's-şühedâ'yı* Türkçe'ye çevirmiştir. Envâr-ı Süheylî'nin ise 1543 tarihinde yapılmış biri nesir diğeri nazm olmak üzere iki Türkçe çevirisi vardır.¹¹⁸ Meşhur eserlerinden *Ahlâk-ı Muhsinî* ise ilki 1566 tarihinde olmak üzere defalarca Türkçe'ye tercüme edilmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Hint alt kıtasında da muhtelif çevirileri vardır.¹¹⁹ Bir kırk hadis şerhi olan *er-Risâletü'l-'Aliyye fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* önce Seyyid Kadî Efendi (ö. 1012/1603) tarafından *Tuhfe-i Atebe-i Aliyye* sonra da Hibri Abdurrahman Efendi (ö. 1096/1659) tarafından *Riyâzü'l-ârifin* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir¹²⁰ Kâşifi'nin tefsirine gelince, Selanikli Ali b. Veli *Mevâhib-i Aliyye*'yi yazdıktan 52 yıl sonra 952 (1546) gibi erken bir tarihte Türkçe'ye çevirmiş Ebülfazl Mehmed Efendi ise *Mevâhib-i Aliyye* ve *Ahlâk-ı Muhsinî* çevirileri ile onu takip etmiştir. Tefsirin aynı asır içerisinde iki farklı çevirisinin yapılması dikkat çekicidir. Ortada onlarca başka tefsir varken Kâşifi'nin tefsirinin peşpeşe iki defa çevrilmesi, aradan daha bir asır geçmeden

¹¹⁶ Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey Türkçe'nin bir ilim dili haline gelmesi ve bu dilde halka yönelik eserler yazılması için en fazla çaba sarfeden devlet adamlarındandır.

¹¹⁷ İlk dönem tercüme faaliyetleri için bk. Ülken, *İslâm Medeniyetinde Tercümeler*, s. 340-350; Kut, Günay, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 26-59.

¹¹⁸ bk. Kut, *a.g.e.*, II, 48. *Ravzatü's-şühedâ* Urduca'ya da çevrilmiştir (bk. Ahmad, *Studies in Islamic Culture*, s. 250).

¹¹⁹ Şahinoğlu, M. Nazif, "Ahlâk-ı Muhsinî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 17.

¹²⁰ bk. Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları I*, İstanbul 2000, s. 124, 139.

¹¹⁴ Osmanlıda padişahların ve toplumun tasavvuf ve mutasavvıflarla ilişkisi için bk. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 110-114, 120-137, 186-193.

¹¹⁵ Konuyla ilgili Osmanlı'da tasavvufi hayatı ele alan kitapların Devlet Ricali-Meşayih ilişkileri bölümlerinde onlarca örnek bulunabilir.

Şeyh Ömer Adülî tarafından üçüncü kez çevirilmesi sonra da ona dayalı olarak Türkçe bir tefsirin hazırlanması mütercimlerin ve ilim adamlarının Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin şahsiyetine duydukları güven ve eserlerinin muhtevâsındaki tasavvufî ve ahlâkî eğilimler sebebiyle olsa gerektir. *Mevâhib-i Aliyye*'nin XIX. asrın ilk yarısında beşinci kez Osmanlıca'ya aktarılması ve defalarca basılması Osmanlı toplumunun yapısının aradan geçen yıllara rağmen fazla değişmediğinin göstermektedir. Kazan ulemâsından İmankulî'nin *Mevâhib-i Aliyye* tercümesi *Teshîlü'l-beyân*'a yazdığı girişte müfessir Kâşifi'ye olan güveni ifade etmesi benzer dini ve tasavvufî eğilimlerin Türk dünyasının diğer bölgelerinde de olduğunu göstermektedir. *Mevâhib-i Aliyye*'nin çevirilerinin fazlalığı halkın Kur'ân bilgisi ihtiyacını karşılama gibi bir amaca da hizmet etmiştir.¹²¹ Bunun en açık delili ilgili tefsirin aynıyla Türkçe'ye aktarılmayıp bazı tasarrufların yapılmasıdır. İmankulî dışındakiler âdetâ *Mevâhib-i Aliyye*'nin metnini almışlar, bazı eklemeler ve çıkarmalar yaparak toplumun ihtiyacına göre yeni bir metin hazırlamışlar ve bunu Türkçe olarak ortaya sunmuşlardır. İmankulî ise başka kaynaklardan aldığı ek açıklamaları tefsirin kenarında vermiştir.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eserlerine benzer ilginin yaşandığı Hint alt kıtasında ise toplumsal yapı Osmanlı'dan çok farklı değildir. Zira Hint alt kıtasının İslamlaşması Anadolu'da olduğu gibi ağırlıklı olarak mutasavvıfların eliyle gerçekleşmiştir.¹²² Buraya sûfilerin yoğun ilgisi Gazneliler zamanında Lahor'a yerleşen Hücvîrî (465/1072) ile başlamıştır. Hoca Muinüddin Çiştî (ö. 633/1236) ise kendisine Acmîr'i merkez yapmış ve zamanla alt kıtanın en etkili ve yaygın tarikatı olan Çiştîyye'nin temellerini atmıştır. Şehâbeddin Ömer Sühreverdî ise halifeleri Şeyh Bahaeddin Zekerîyya ve Şeyh Celal Tebrîzî'den tarikatın etkisini Hindistan'da artırmalarını istemiştir. Nakşibendilik ise buraya Hâce Bâkî Billah (ö. 1012/1603) tarafından taşınmış ve İmam-ı Rabbânî ile büyük bir ivme kazanmıştır. Bunlar ve diğer pek çok sûfî İran, Horasan ve Türkistan ile Hindistan sufileri arasında köprü kurmuşlar ve tasavvufun bütün geleneğini Hindistan'a buralardan getirmişlerdir.¹²³ Hint alt kıtasındaki İslâm âlimlerinin neredeyse tamamının tasavvuf ile şu veya bu şekilde irtibatı olmuştur.¹²⁴ Bunların Osmanlı ulemâsı ve mutasavvıfları ile benzerliklerinde Orta Asya menşeli olma durumları da önemlidir.

Gazneliler'den itibaren 1857 yılına kadar Türkler tarafından yönetilen Hint alt kıtasında tasavvuf erbabı ile ilim adamlarının azımsanamayacak bir kısmı Orta Asya kökenlidir ve bunlar geldikleri yer ile irtibatlarını kopartmamışlardır. Böyle olunca Orta Asya'daki ilmi faaliyetler ve telif edilen eserler kısa zamanda Hint alt kıtasına da ulaşmaktaydı. Ayrıca Farsça'nın bir ilim ve edebiyat dili olarak Hint alt kıtasına girmesi Orta Asya ve İran havzası ile olan irtibatı daha kolay hale getiriyordu. Eserlerini Farsça olarak kaleme alan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi daha hayatta iken alt kıtada tanınmaktaydı. Tasavvuf târihçisi Annemarie Schimmel Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin miladi 1500 yılından itibaren Hint alt kıtasındaki Fars edebiyatı ve şiiri üzerinde etkili olduğunu söyler. Ebü'l-Fazl Allâmî (ö. 1011/1602), Kâşifi'nin *Envâr-ı Süheyhî* adlı eserine *İyâr-ı Dâniş* (Jaunpûr 1879; Leknev 1892) adıyla bir nazîre yazmıştır.¹²⁵

Osmanlıda olduğu gibi burada da devlet adamları tasavvuf ekollerine sıcak bakmaktaydı. Zındıklıkla itham edilen Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah bile kendisini tasavvufî ve sufilerle ilgili görmekteydi. Onun Hoca Muinüddin Çiştî'nin mezarını ziyaret etmek için yüzlerce kilometrelik yolu yürüdüğü anlatılır. Hatta Şeyh Selim Çiştî'den aldığı 'bir erkek çocuğu olacağı' müjdesi üzerine Fetihpûr Sıkrî şehrindeki sarayına Çiştîyye Tarikatı'na özgü dini merasimlerin yapılması¹²⁶ için bir de büyük salon yaptırmıştır. Ekber Şah zamanında 14 büyük tarikatın faaliyet gösterdiği saray tarihçisi Ebü'l-Fazl Allâmî tarafından ifade edilmektedir. Sonraki hükümdarlar içerisinde Dârâ Şükûh ve Âlemgîr Evrengzîb'in tasavvufa olan meyli çok daha fazladır. Dârâ Şükûh, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiş ve tasavvufa dair muhtelif eserler yazmış¹²⁷, Evrengzîb ise İmam-ı Rabbânî'yi takip etmiştir.

Hint alt kıtasında gerek Arapça gerekse Farsça ve Urduca olarak yazılan tefsirlerin müelliflerine bakıldığında bunların büyük oranda tasavvufî irtibatlı kişiler olduğu görülür. Telif tefsirlerinde Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sini kullanan Hintli müfessirler bir yandan da onu Urduca'ya tercüme etmişlerdir. Mevcut bilgilere göre Kâşifi'nin tefsirinin dört defa Urduca'ya ve iki defa Peştuca'ya tercüme edildiği görülmekteyse de yapılabilecek daha kapsamlı bir çalışma sonucunda bu sayıların artabileceğini tahmin ediyoruz. Zira büyük Urdu dili ve edebiyat tarihi araştırmacısı Mevlî Abdülhak, *Mevâhib-i Aliyye*'nin (*Tefsîr-i Hüseyinî*) bölgede çok makbul olduğunu ve Dekken Urduca'sına muhtelif

¹²¹ Keskiöglü, Osman, *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1989, s. 215.

¹²² Nadwî, S. Abul Hasan Ali, *Muslims in India* (trc. Mohammad Asif Kidvai), Lucknow, ts. (Academy of Islamic Research and Publications), s. 49-64.

¹²³ Mujeeb, M., *The Indian Muslims*, New Delhi 1985, s. 116-117.

¹²⁴ Bölgedeki tarikatların tarihi için bk. İkrâm, Şeyh Muhammed, *Rûd-i Kevser*, Lahor 1992, s. 35-77, 190-405.

¹²⁵ Schimmel, Annemarie, *Islamic Literatures of India*, Wiesbaden 1973, s. 22, 28, 42.

¹²⁶ bk. Ahmad, *Studies in Islamic Culture*, s. 168.

¹²⁷ bk. Farooqi, N.R., "Dârâ Şükûh", *DîA*, İstanbul 1993, VIII, 483-484.

tercümelerinin yapıldığını söyler¹²⁸. Hint alt kıtasında yapılan *Mevâhib-i Aliye* tercümelerine ait çok sayıda yazmanın bulunması ve tercümelerden bazılarının defalarca basılması onun Hint toplumunun yapısı ile ne denli uyduğuna göstermektedir. Hatta bu tefsirden Hint alt kıtasında faaliyet gösteren ve tefsire dair eserler yazan misyoner ve oryantalistler de yararlanmışlardır.

IV. Sonuç

Yedi asırlık Osmanlı tarihinde yapılan tefsir tercümelerine toplu olarak bakıldığında bunlardaki tasavvufî renk açıkça görülür. Bu dönemde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Kadı Beyzâvî, Neseî, Ebüssuûd ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müfessirlerce yazılan ve daha çok ilmiye sınıfına hitap eden tefsirlerin ya hiç tercüme edilmediğini ya da sadece bazı kısımlarının Türkçe'ye aktarıldığını görürüz. Osmanlı'da tamamı tercüme edilip de varlığı bilinen dört tefsir vardır. Bunlar *Tefsîrî Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, *Tefsîrî'l-Hâzin*, *Tefsîrî't-Tibyân* ve *Mevâhib-i Aliyye*'dir. Zaten bunların tercümesi de metne sadık birebir çeviri değildir. Mütercimler muhatap kitleyi hesaba katarak rahat ve esnek bir çeviri ortaya koymuşlardır. Kadı Beyzâvî ile Begavî Ferrâ'nın tefsirlerinin Türkçe'ye tercüme edildiği bildirilmekle birlikte bunların hangi oranda çevrildiği ve nüshalarının bulunup bulunmadığı belli değildir. Tercümeleri günümüze kadar ulaşan dört tefsirin en temel özellikleri rivayete ve tasavvufî yorumlara fazlaca yer vermeleridir. Böyle olmayanlar da mütercimlerce bu açılardan zenginleştirilmiştir.

XV. yüzyılda rivayet ve dirayet metotlarını kullanan çok sayıda tefsir mevcut iken Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin seçilip üç defa tercüme edilmesi Semerkandî'nin kişiliği ile Osmanlı toplumunun bir uyuşma arzemesinden kaynaklansa gerektir. Zira Semerkandî'nin Türklüğü, Hanefiliği, inanç yapısı, tasavvufî kişiliği ve rivayete verdiği değer onu Osmanlı toplumu ile aynileştirmiştir. Zaten mütercimler Semerkandî'nin tefsirinde gördükleri bazı 'fazlalıklar' çıkarmışlar, eksik gördükleri yerleri de kendileri doldurarak toplumla uyumlu bir

tefsir ortaya çıkarmışlardır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si hakkında yukarıda yaptığımız değerlendirmede, gerek Kâşifî'nin gerekse tefsirinin Osmanlı toplumu ile bir uyuşma arz ettiğini ifade etmiştik. XIX yüzyılda İsmâil Ferruh Efendi tarafından yapılan *Mevâkib* tercümesi 'açıklamalı bir meal' hüviyetine sokulduğu için çok kabul görmüştür. Hâzin'in tefsirinden yapılan tercümede de bazı uyarlamaların yapıldığı bilinmektedir. Hatta Hikmet Özdemir'e göre *Enfesü'l-cevâhir* tercümeden çok Semerkandî ve Hâzin tefsirlerinden yapılan bir derlemedir. Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tibyan Tefsiri tercümesi'nin Osmanlı toplumunda beğenilmesi muhtevası, kısalığı, dilinin sadeliği ve anlatımının kolaylığı sebebiyle olsa gerektir. Ayrıca tam bir tefsir olması da beğenilmesinde etkili olmuştur denebilir.

Tefsir tercümelerinde dikkat çeken bir başka husus mütercimlerin durumudur. Mütercimlerin ekserisi ilmi ve edebî bakımdan yeterli ve toplumu tanıyan kimselerdir. Bu durumda onlardan mütercim diye değil de İslâm alimi diye bahsetmek daha yerinde olur. Gerek ilk dönem mütercimlerinden Ahmed-i Dâî, Musa İznikî, İbn Arabşâh, Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi, Gurabzâde ve Tefsîrî Mehmed Efendi gerekse son dönem mütercimlerinden Sırrî-i Giridî, Muallim Nâcî, İsmâil Ferruh Efendi, İmankulî ve Hüseyin Vassaf sadece tercümeyle meşgul olmamışlar telif eserler de kaleme almışlardır. Bunların çalışmalarında kullandıkları Türkçe'nin dönemlerinin bütün özelliklerini taşıması ve anlaşılır olması üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Tercüme edilen tefsirler içerisinde sadece Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri ilk olarak XIX. asırda ve cüz'î olarak Türkçe'ye aktarılmıştır. Bunda Râzî'nin tefsirinin ilmiğinin ve hacminin menfi etkisi olmalıdır. Yoksa o, düşünceleri itibarıyla Osmanlı toplumuna ters bir âlim değildir. Diğerlerinden bir kısmının XIV. yüzyıldan günümüze kadar muhtelif tercümeleri yapılmıştır. Tefsirler içerisinde ilk tercümesi XV. asır gibi erken son tercümesi ise XIX. asır gibi ileri bir tarihte yapılan, arada da birkaç defa çevirilen tek tefsir Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sidir. Benzer durum Hint alt kıtasında da gerçekleşmiştir.

¹²⁸ Abdülhak, "Purânî Urdu meyn Kur'an-ı Mecid key Terâcim u Tefâsir", *Seyyâre Dacist Kur'an Number*, Lahor 1988, II, 178.